

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Bakalářská práce

Martin Šorm

**Dílo Chrétiena de Troyes
jako historický pramen**

Works of Chrétien de Troyes
as a Historical Source

Praha 2013

Vedoucí práce: doc. PhDr. Martin Nejedlý, Dr.

Děkuji Martinu Nejedlymu, především za důvěru, kterou mi projevily zadáním této bakalářské práce. Rovněž ale i za průběžné dodávání odvahy a za štědrou odbornou pomoc a inspiraci. Za cenné trubadúrské rady a zajímavé podněty pak děkuji Matouši Jaluškovi. Velký dík si zaslouží také paní Cécile Teffort, ředitelka Centre d'études supérieures de civilisation médiévale, a pracovníci univerzitní knihovny v Poitiers, jejichž ochota, vstřícnost a rychlost mi umožnily seznámit se s veškerou potřebnou literaturou.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 20. května 2013

.....

Jméno a příjmení

Abstrakt:

Bakalářská práce *Dílo Chrétiena de Troyes jako historický pramen* představuje tohoto básníka 12. století a jeho šest dochovaných románů, i možné badatelské přístupy k nim. Ukazuje a hledá další možnosti jejich interpretace pro poznání středověké společnosti a kultury.

Abstract:

Bachelor thesis *Works of Chrétien de Troyes as a Historical Source* presents the 12th century poet and his six surviving romances but also some possible research approaches. It demonstrates and seeks further potential ways of interpretation in order to learn more about the medieval society and culture.

Klíčová slova:

literární prameny, středověké romány, 12. století, Chrétien de Troyes

Keywords:

literary sources, medieval romances, 12th century, Chrétien de Troyes

Obsah

1) „Propůjčte mi ucho své a srdce,“ předmluva	6
2) „Kdo dobře pověděl a dobře poučil,“ osoba a dílo Chrétiena de Troyes	9
3) „Kdo nezná budoucnost, věří v brzký návrat,“ orientace v čase a v prostoru	18
4) „Prosím tě a žádám – znáš tu nějaké dobrodružství?“ dezorientace a hledání jména vykročením z jistot dvorského řádu	30
5) „Tohle vám, já blázen, už nikdy nebudu vyprávět,“ závěr	47
6) Prameny a literatura	50

Seznam zkratek

Z úsporných důvodů jsem se rozhodl citovat Chrétienovy romány vždy pomocí příznačné iniciály a čísla patřičných veršů. Vycházím přitom z edice CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, éd. Daniel Poirion, Anne Berthelot, Peter F. Dembowski, Sylvie Lefèvre et al., Paris, Gallimard (Bibliothèque de la Pléiade, 408), 1994, lix + 1531 p.:

C – „Cligès“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 171-336.

E – „Erec a Énide“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1-169.

F – „Filomena“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 915-972.

L – „Rytíř na vozíku, Lancelot“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 506-682.

P – „Příběh o míse, Perceval“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 683-911.

Y – „Rytíř se lvem, Yvain“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 337-503.

1) „Propůjčte mi ucho své a srdce,“¹ předmluva

*„A on, jenž své jméno dosud neznal,
je uhádl a odpověděl, že jmenuje se Perceval z Walesu.
Aniž by tušil, zda je to pravda, či nikoli.
Leč pravda to byla, ač to nevěděl.“²*

Přesto však můj velký medievistický oblíbenec, před šesti lety zesnulý Dušan Třeštík, v článku příznačně nazvaném „Dějiny ve věku nejistot“ (čímž rozumí se za souhlasu všech do stejnojmenného sborníku přispěvších medievistů věk náš, současný) rozpracovává a upevňuje zažitou představu, že dnes žijeme ve světě obzvláště nejistém. Takový přívlastek ovšem vědomě předpokládá, že někdy dříve, konkrétně před tím, než nastal proces označovaný sociálními vědami jako „modernizační“, měl být svět a život jistější, jednodušší, srozumitelnější, přehlednější, uspořádanější. Závažnost takového předpokladu je nedožrnná.

Nesouhlasím s ním, domnívám se, že ani ve středověku nebylo často ani v těch úplně nejpodstatnějších otázkách jisté, co je dobré, co špatné a proč co vůbec je, že i tehdejší stav věcí mohl by postmoderní skeptik označit za „zhroucený“, abych užil Třeštíkovy oblíbeného výrazu.³ V této práci vysvětlím, co mě k takovým domněnkám vede.

Autora svrchu uvedených veršů jistě necituji na čelním místě proto, abych se na základě jeho šesti dochovaných románů a dvou písní zabýval zapomnětlivostí dospívajících vrcholně středověkých velšských mladíků. Následující text, zabývající se dílem muže, který své jméno ve druhé polovině 12. století „uhádl“ jako Crestiens de Troies,⁴ v žádném případě nechce vyvolávat dojem, že středověcí lidé měli potíže se zjišťováním či zapamatováním svých vlastních jmen.⁵ Představením jeho literárního odkazu coby

¹ „Rytíř se lvem, Yvain“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes* (éd. Daniel Poirion, Anne Berthelot, Peter F. Dembowski, Sylvie Lefèvre et al.), Paris 1994, s. 337-503. Dále jen „Y“, zde verše Y 150-152.

² „Příběh o míse, Perceval“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 683-911. Dále jen „P“, zde P 3573-3577.

³ TŘEŠTÍK, Dušan, *Dějiny ve věku nejistot*. In: KLÁPŠTĚ, J., PEŠKOVÁ, E., ŽEMLIČKA, J. (eds.), *Dějiny ve věku nejistot*. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka. Praha 2003, s. 23-44, zvl. s. 24-25.

⁴ „Erec a Énide“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1-169. Dále jen „E“, zde E 9. To lze chápat jako Kristián či Křišťan z Troyes, ale i jako Křesťan Trojský, což symbolizuje jeho pozici překladatele literárních motivů z antiky do kultury křesťanského středověku (Srv. DOUDET, Estelle, *Chrétien de Troyes*, Paris 2009, s. 45.)

⁵ Byť, jak ještě uvidíme, otázka jména jako symbolu aktivního veřejného působení, dospělosti a respektování společenských hodnot je motivem častým a zajímavým - viz např. Lancelot při turnaji

vynikajícího historického pramene⁶ se pokusím spíše ukázat, že nejen že nejistota nebyla pro středověkého člověka něčím neznámým, nýbrž že se naopak jednalo o problém ústřední, všudypřítomný a běžně reflektovaný.

Několik generací literárních kritiků se již léta marně snaží plně pochopit uvedený verš z Chrétinova Příběhu o míse.⁷ Zdá se ale, že starofrancouzské sloveso „deviner“ jiný význam nežli v daném kontextu poněkud bizarní „uhádnout“⁸ či dokonce ještě méně srozumitelné „předpovědět“⁹ zkrátka nemělo.¹⁰ Výsledným závěrem debaty je tak dnes namísto jakéhokoli uspokojivého vysvětlení spíše velice cenné konstatování, že zde představený romanopisec záměrně užívá formulací záhadných, a to nejen aby zmátl budoucí studenty a upoutal pozornost svých středověkých čtenářů a posluchačů (tj. aby u nich schválně podnítil zvědavost plynoucí z nejistoty o významu jeho rýmujících se slov). Nejistota a mnohoznačnost byla totiž i v Chrétienově pojetí hodnotou především sama o sobě. Smysl hádanky tu nespočívá v nějakém rozluštění či v odpovědi, kterou snad skrývá, ale v samotném luštění a ve výzvě k němu, v možnosti hádat, v hádance jako takové.¹¹

(„Rytíř na vozíku, Lancelot“. In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 506-682, L 3666) či Perceval poznáv svou sestřenicí a od ní i svůj hřích (P 3575).

⁶ Což je samotným zadáním této bakalářské práce: Ukázat, jak mohlo a stále může dílo Chrétiena de Troyes mediévistům jako pramen posloužit. Jelikož by však pouhý přehled již zpracovaných témat a potenciálně otevřených badatelských okruhů dle mého názoru nebyl než nezajímavou tříští, rozhodl jsem se jako jakousi jednotící perspektivu zvolit právě hledisko nejistého.

⁷ Jako „Příběh o míse“ jsem se vědomě rozhodl překládat název románu, o němž sám autor píše jako o „li contes del graal“ (P 66), tedy běžněji „Příběh o grálu“. Vzhledem k tomu, že v Chrétienově díle, jež jako první vůbec motiv „grálu“ do artušovské literatury zavádí, se významově stále jedná pouze o určitý typ slavnostní, ale nikoli unikátní mísy, považuji překlad pojmu „graal“ jako „grál“ za ahistorický a zavádějící. Publikum, jemuž byly verše sepsané v 80. letech 12. století určeny, vnímalo Chrétienův „grál“ jako širokou a mělkou mísu na podávání ryb. Nikoli ještě jako záhadný a mnoha esoterickými mýty opředený kalich Kristovy krve, jenž se jako pojem zrodil až ve století následujícím. K tomu srv. např. FRAPPIER, Jean, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal. Étude sur Perceval ou le Conte du Graal*, Paris 1972, zvl. s. 5-20, či TÝŽ, *Le Graal et l'hostie*. In: *Les romans du Graal au XIIe et XIIIe siècle*, Paris 1956, s. 63-81, zvl. s. 68-69.

⁸ Podobně například ironicky hádá potouchlý Keu ve verši Y 2186.

⁹ Vzhledem k očekávání následného sňatku Laudine a Yvaina tak asi nejlépe překládat domněnky ve verši Y 2062.

¹⁰ Srv. např. MÉNARD, Philippe, *La révélation du nom pour le héros du Conte du Graal*. In: TÝŽ, *De Chrétien de Troyes au Tristan en prose. Études sur les romans de la Table Ronde*, Genève 1999, s. 61-71., zvl. s. 63; či RIBARD, Jacques, *La symbolique du nom dans Le Conte du Graal*. In: HÜE, Denis (ed.), *La Polyphonie du Graal*, Orléans 1998, s. 119-131, zvl. s. 128. Matouš Jaluška navrhuje zaměřit pozornost na první slabiku kořene „devin“, totiž samotné „de“, jež v jiných případech v románských jazycích ve funkci předpony odkazuje na původ věci „z“ něčeho, „od“ něčeho. Za adekvátní překlad pro „deviner“ v tomto případě tedy považuje výraz „zvědět“.

¹¹ Srv. k programové enigmatičnosti RIDER, Jeff, *The Perpetual Enigma of Chrétien's Grail Episode*. In: *Arthuriana* Vol. 8, No. 1, *The Grail and The Quest* (spring 1998), s. 6-21, zvl. s. 18-19; zamyšlení o diskutujících posluchačích a sociálních aspektech četby in: NYKROG, Per, *Chrétien de Troyes. Romancier discutabile*, Genève 1996, s. 44-47; pojednání o románech jako o námětech k diskusi in: DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 226. Že však Chrétienovy romány podporovaly hravost

Jsem přesvědčen o tom, že nejistota, ale vlastně i zneklidňující mnohoznačnost a znepokojivá hodnotová diverzita jsou nejen nedílnou součástí, ale vlastně i programem a jedním z cílů této mnou představené středověké fikce.¹² Fikce je produktem imaginace,¹³ imaginace prostupuje vědomím, vědomí utváří realitu.¹⁴ Podívejme se, jak realitu 12. století, ale i realitu moderní medievistiky utvářel Chrétien de Troyes.

a imaginaci pomocí úmyslné záhadnosti, to věděl již Jean Frappier (FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 102, 174).

¹² Fikcí zde rozumím „to, co je smyšlené, vymyšlené, co si pouze představujeme, s čím se však pracuje tak, jako by to bylo skutečné. (...) Právým prostorem fiktivnosti je hra: hra na jedné straně neguje jednoznačný vztah k realitě, na druhé straně se účastníci hry musí řídit pravidly.“ (NÜNNING, Ansgar (ed.), *Lexikon teorie literatury a kultury*, Brno 2006, s. 226.

¹³ O tvůrčím a noetickému významu imaginace srv. CORBIN, Henry, *Mundus imaginalis aneb Imaginární a imaginální*, Praha 2007, zvl. s. 37-40.

¹⁴ Můj přístup k interpretaci je v souladu např. s postojem Jeana-Jacquese Vincensiniho („*Nepoddáme-li se šalebným reprezentacím* (vnějších pomíjivých realit, pozn. M. Š.), *přistoupíme k vlastnímu významu daných středověkých děl*. (...) *Tato fikce* (Chrétienův román Příběh o míse, pozn. M. Š.) *vyjadřuje snahu porozumět, svěbytnou aktivitu vědomí*. (...) *Opravdová realita Příběhu o míse se nachází v symbolech a v jeho úsilí o pochopení (o uvědomění) a historie, kultura a jejich reprezentace vycházejí z imaginace a z jejího zpracování v literární fikci*.“; VINCENSINI, Jean-Jacques, *Du réel au symbolique : la mise en fiction des relations de parenté dans le Conte du Graal*. In: AURELL, GIRBEA, *L'Imaginaire de la parenté*, s. 179-188, citace ze s. 187-188. O tom, že mysl nejen reaguje na vnější podněty, nýbrž i sama vystupuje a ovlivňuje materiální svět, byli ostatně přesvědčeni i mnozí středověcí vzdělanci (srv. GUMBRECHT, Hans Ulrich, *Introduction, Erudite fascinations and cultural energies : How much can we know about medieval senses?* In: NICHOLS, S., KABLITZ, A., CALHOUN, A. (eds.), *Rethinking the Medieval Senses*, Baltimore 2008, s. 13-29, s. 1-10, zvl. s. 5.).

2) „Kdo dobře pověděl a dobře poučil“, ¹⁵ osoba a dílo Chrétiena de Troyes

O autorovi veršovaných románů Filomena, Erec a Énide, Cligès, Rytíř se lvem, Rytíř na vozíku a Příběh o míse¹⁶ víme jen to, co se o sobě v těchto dílech (a ve dvou písních, jež jsou mu literární kritikou rovněž připisovány¹⁷) sám rozhodl zaznamenat.¹⁸ Říkal si Crestiens, což v moderní francouzštině zní Chrétien, a v době tvorby Erec a Énide pravděpodobně působil ve městě Troyes,¹⁹ na dvoře champagneského vévody Jindřicha Štědrého (vládl 1152-1181).²⁰ Jeho rostoucí popularitu coby dvorního skladatele veršovaných románů dokládá postupné omezování sebeidentifikačních zmínek v jeho vrcholných dílech, ale koneckonců i sebevědomý a ironický tón, s jakým se obrací na své dva mecenáše, pocházející z těch nejurozenějších vrstev - na Marii ze Champagne, Jindřichovu choť a dceru francouzského krále Ludvíka VII. a Eleonory Akvitánské, později pak i na vévodu Filipa Flanderského. Ze dvou antisemitských zmínek v románu o Percevalovi a Gauvainovi a i ze samotného jména někteří usuzují na jeho židovské kořeny.²¹ Jiní z jeho neskrývaných

¹⁵ E 12.

¹⁶ Ještě jednou připomínám, že záměrně volím při překladu Chrétienova díla významově široký pojem „mísa“, abych prvoplánově neevokoval tajuplný a posvátný předmět „grál“, jímž se Chrétienova slavnostní mísa stala až v prozaických románech 13. století. Starofrancouzské „graal“ mělo obecnější a méně exkluzivní význam než dnešní české „grál“.

¹⁷ Jedná se o básně „Amors tençons et bataille“ a „D'Amors, qui m'a tolu a moi“ (CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1037-1049). Naopak legendistický text Guillaumue d'Angleterre Chrétienovi dnes již připisován nebývá (FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 73-84).

¹⁸ Což je ovšem častý a obecný jev středověké literatury (Srv. VIDMANOVÁ, Anežka, *Středověká latinská literatura*. In: SPUNAR, Pavel a kol., *Kultura středověku*, Praha 1995, s. 115-133, zvl. 120-121.

¹⁹ E 9.

²⁰ Podrobně k mecenášským aktivitám champagneského dvora srv. BENTON, John. F., *The Court of Champagne as a Literary Center*. In: *Speculum*, Vol. 36, No. 4 (Oct., 1961), s. 551-591, ke Chrétienovi zvl. 560-563. Champagneská města jako Troyes, Provins, Lagny-sur-Marne či Bar-sur-Aube byla ve 12. a 13. století celoevropsky významnými obchodními centry. Ke správě tak ekonomicky důležitého organismu využíval vévoda Jindřich Štědrý služeb kanovníků z nově zakládaných kapitul (a naopak na rozdíl od svého otce Thibauta II. již tolik nepodporoval kláštery). Na příkladu Mikuláše z Clairvaux a dalších kanovníků to demonstuje a místní interakci kleriků a učených laiků, rytířů se dále podrobně věnuje PUTTER, Ad, *Knights and Clerics at the Court of Champagne: Chrétien de Troyes' Romances in Context*. In: CHURCH, S., HARVEY, R. (eds.), *Medieval Knighthood V, Papers from the sixth Strawberry Hill Conference 1994*, Woodbridge 1995, s. 243-266.

²¹ Jméno Chrétien by tak mohlo zdůrazňovat novou náboženskou identitu básníkovu, pozornost navíc vyvolává i nejednoznačný přídomek „li Gois“ objevující se poněkud humorně uprostřed románu Filomena („*Dûm stâl v jednom lesíku* (v orig. rýmující se „bois“, pozn. M. Š.), *což vypráví Crestiens li Gois, ze všech stran daleko od města, a daleko od polí a vzdálen všem mýtinám, daleko od cest a pěšinek.*“ (F 733-737, srv. DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 42). Jiný, na radostnou jarní symboliku zaměřený výklad nabízí AZZAM, Wagih, *Le printemps de la littérature. La « translation » dans Philomena de Crestiens li gois*. In: *Littérature*, N°74, 1989. Le miroir et la lettre. Écrire au Moyen Âge, s. 47-62, zvl. s. 48 a dále.

sympatií ke světu chudé nižší šlechty hledají jeho původ právě v jejích řadách.²² A v souladu s tím, jaké měl teoretické a jazykové znalosti,²³ bývá coby snad jeden z mladších synů neznámého champagneského šlechtice zasazován do učených kruhů církevních a na základě kultivovaných zmínek v jeho románech se spekuluje o jeho triviálním,²⁴ či dokonce kvadriviálním²⁵ studiu. Jeden z jeho pokračovatelů, Wolfram von Eschenbach, o něm ostatně hovoří jako o mistru.²⁶ V kraji Champagne tak doposud badatelé našli zmínky o dvou kanovnících žijících ve druhé polovině 12. století, kteří si říkali Chrétienové,²⁷ k pochopení románů, jejich symbolických rámců, asociačních řetězců a mentálních horizontů to ale nikterak nepřispělo.

Zavadil jsem o 12. století, čímž se dostávám k otázce pro historika nevyhnutelné, již je datace. Již zmínění Chrétienovi mecenáši, jimž explicitně věnuje úvody některých svých děl, umožňují stanovit přibližné limity jeho životního příběhu. Mnohé verše napomáhají zasadit do užší časové přihrádky i samotné romány a stanovit jejich vzájemné pořadí. V úvodu Cligèse představuje Chrétien všechny své dosavadní práce.²⁸ Kromě ujištění, že složení Ereca a Énide má autor již za sebou, se zde především nepřímou dozvídáme, že se s chutí hlásil k řemeslu,²⁹ které dnes vnímáme jako určující pro jev označovaný od dob Ch. H. Haskinse „renesancí 12. století“.³⁰ Chrétien de Troyes byl překladatel. Z latiny přeložil do „romans“

²² Srv. DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 35-36.

²³ Tu je však nutno zmínit jeho podivuhodnou mýlku v prologu k Příběhu o míse (P 47-50). Zaměňuje totiž apoštola Pavla za evangelistu Jana. Pro možná vysvětlení viz CARROLL, Carleton W., KIBLER, William W., *Chrétien de Troyes: Arthurian Romances*, London 1991, s. 517, pozn. 5.

²⁴ Uveďme pro příklad vtipné užití sylogismů ve vnitřním monologu (Y 1753-1782, čemuž se věnuje KELLY, Douglas, *Le jeu de la vérité*. In: Chrétien de Troyes, *Le chevalier au lion : Approches d'un chef d'oeuvre*, Paris 1988, s. 105-117, zvl. s. 108-112.)

²⁵ To je klasická interpretace popisu Erecova korunovačního pláště (E 6728-6784), viz např. AURELL, Martin, *La légende du roi Arthur 550-1250*, Paris 2007, s. 306-309.

²⁶ BARTSCH, Karl (ed.), *Wolfram's von Eschenbach Parsifal und Titarel*, Leipzig 1870, XVI, s. 206 (v. 827/1201, 1 a dále). Srv. český překlad WOLFRAM VON ESCHENBACH, *Parsifal* (přel. J. Pokorný), Praha 2000, s. 292 (v. 827, 1 a dále). Dodejme však, že německý básník dost možná neusiloval o klasifikaci Chrétiena v hierarchii církevní vzdělanosti, nýbrž o prosté vztáhnutí se k němu jakožto k autoritě.

²⁷ Jedná se o kanovníky ze Saint-Loup v Troyes a ze Saint-Maclou v Bar-sur-Aube. Základní přehled dosavadních biografických znalostí o Chrétienovi de Troyes podává FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, zvl. s. 8-20.

²⁸ C 1-8.

²⁹ Na mysli mám řemeslo (*mestier*) jakožto dokonale zvládnuté umění tvorby, nikoli jako profesionální živnost organizovanou v cechu apod. (viz i již zmíněný Erecův korunovační plášť, který víly „mistrovsky“ ozdobily (E 6737). Takové mistrovství měl zřejmě na mysli i Wolfram von Eschenbach (ke Chrétienovu pojetí autorství a překladatelství obecně srv. DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 49-50).

³⁰ HASKINS, Charles Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass. 1927, pro modernější a kritický komentář k tomuto historiografickému konceptu srv. VERGER, Jacques, *La renaissance du XIIe siècle*, Paris 1999, s. 11-25.

několik Ovidiových básní, z nichž se dochovalo pouze krvavé, ptačí povídání o athénské princezně Filomeně. Chrétien ale nepřekládal pouze z jiného jazyka. Byl v pravém smyslu toho slova i překladatelem do jiné kultury.³¹ Do imaginace urozených obyvatel francouzského království poslední třetiny 12. století však uváděl nejen obrazy z dávné antiky, ale rovněž i z vílího zázsvětí, které si po vzoru Jeana Frappiera³² pracovně dovolím označit jako „keltské“, či britské,³³ potažmo bretonské. To byl případ i nedochované verze oblíbeného příběhu o Isoldě a králi Markovi, k jejímuž autorství se Chrétien taktéž hlásí. To vše tedy bylo napsáno před románem Cligès, jehož vznik bývá nejčastěji na základě událostí v něm zmíněných i dle pisatelových názorových stanovisek kladen do roku 1176.³⁴ Rytířům se lvy a vozíky se věnoval pravděpodobně současně, na dvoře vévodkyně ze Champagne, neboť na sebe vzájemně odkazují. Po nich pak následoval Příběh o míse, psaný již pro neúspěšného žadatele o Mariinu ruku, vévodu Filipa Flanderského, snad kolem roku 1182.

V průběhu tvorby tohoto svého posledního a bezesporu nejúspěšnějšího díla měl Chrétien dle sdělení jiného ze svých pokračovatelů, Gerberta de Montreuil, zemřít.³⁵ Máme tomu ale vzhledem k charakteru tohoto románu, jemuž se budu ještě dále věnovat, věřit? Proč? A je tohle všechno vůbec podstatné? Pomůže historikovi, který chce nahlédnout do středověkého světa prostřednictvím literárního pramene, chatrná rekonstrukce identity autora, když jediným zdrojem informací o tomto člověku je jen to, co o sobě on sám chtěl říci? A je v tom případě správné zároveň tak důsledně trvat na tom, že středověk kult umělcovy osobnosti nepěstoval, jelikož vlastně každého, koho my dnes označujeme za tvůrce, považoval ve skutečnosti za překladatele, vykladače? Je třeba buď z této zjednodušující

³¹ O Chrétienovi de Troyes jako o vynálezci středověké vernakulární fikce (také v duchu renesance 12. století) nejnověji hovoří i GREEN, Dennis H., *The Rise of Medieval Fiction in the Twelfth Century*. In: PANAGIOTIS, A., A., MORTENSEN, L., B. (eds.) *Medieval Narratives between History and Fiction*, Copenhagen 2012, s. 40-61. Všimá si i dvou typů středověkých románů – vycházejících z antických předloh, jež byly pokládány za historicky pravdivé a mohly být obdařeny fiktivními prvky, a oněch točících se kolem artušovské, čistě fiktivní tematiky, jež ovšem mohla nově získávat různé historicky reálné či aktuální akcenty (s. 60-61). Je zajímavé sledovat, jak se náš básník pohyboval jakoby na pomezí obou těchto okruhů.

³² FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 7, podrobněji pak 23 a dále.

³³ Ke kulturním transferům přes kanál La Manche srv. tři příklady uvedené in: AURELL, Martin, *La matière de Bretagne vers le continent au XIIIe siècle*. In: GENET, J.-Ph., RUGGIU, F.-J. (dir.), *Les idées passent-elles la Manche? Savoirs, représentations, pratiques (France-Angleterre, Xe-XXe siècle)*, Paris 2007, s. 287-303.

³⁴ Zdůvodnění, příčiny i důsledky takové datace viz např. v komentáři Ph. Waltera in: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1124-1125; srv. i DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 173-177.

³⁵ K tomu kriticky NYKROGG, *Chrétien de Troyes*, s. 43.

premisy ustoupit, anebo se vzdát přesvědčení, že životní příběh autora je vždy klíčem k pochopení jeho díla.³⁶

Zdůrazňuji, že básníka jménem Chrétien de Troyes v žádném případě necharakterizuje nic, co by snad bylo možno nazvat jednotným ideovým poselstvím všech jeho románů. Svěbytnými je činí spíše bohatý, velmi hravý a vtipný jazyk.³⁷ A především, pokud jde o obsah, pro Chrétienovy romány je typická významová mnohohrstevnatost a úspěšné balancování na lanku nataženém mezi zneklidňující provokací a konformním rozvíjením zažitých a u obecnstva oblíbených témat. Jedno podněcuje diskusi, druhé činí přístupnějším, neboť odkazuje na již známé. Jsou to texty, nikoli představa o jejich autorovi, které lze využít pro historické bádání. Seznamme se proto nyní ve stručnosti spíše s nimi.

O čem pojednávají? Podstatou šesti dochovaných Chrétienových románů je syntéza antické a tzv. keltské látky, propojující především ovidiovská literární témata s britským mýtem o králi Artušovi. Tato druhá složka se ovšem zachycuje a uchopuje mnohem obtížněji. Neřešitelná a snad i poněkud marná je otázka, zda většinu námětů spojených více či méně s rytíři usedajícími čas od času za Kruhovým stolem převzal Chrétien z písemností (skladeb, jaké třeba krátce před ním v Anglii sepisovala do formy lejchů Marie Francouzská) či z orální tradice potulných, leč profesionálních kejklířů, na jejichž působení si tolik stěžuje.³⁸ Jisté je, že mnohé příběhy nenanáší na pergamen jako první. V mnohém navazuje a snad byl i obeznámen s tvorbou básníků Geoffreya z Monmouthu³⁹ a Wace, kteří kodifikovali základní linii osudů Artušova dvora.⁴⁰ Chrétienovy romány ale nejsou o Artušovi. Jsou o jeho rytířích, a podobně jako některé soudobé velšské pověsti ze souboru Mabinogion⁴¹ využívají Artušova dvora jen jako základny, občasných kulis a čepu, kolem nějž celý děj obíhá a k němuž většinou veškeré dění směřuje.

³⁶ Zajímavé a podstatné úvahy o vhodné interpretaci středověkých literárních pramenů i o otázce relevance autora a jeho „původního“ díla přináší BOUHAÏK-GIRONÈS, Marie, *L'Historien face à la littérature : A qui appartiennent les sources médiévales?* In: Être historien du Moyen Âge au XXIe siècle: XXXVIIIe Congrès de la SHMESP (Cergy-Pontoise, Évry, Marne-la-Vallée, Saint-Quentin-en-Yvelines, juin 2007), Paris 2008, s. 151-161, zvl. s. 158. Obecně k otázce vztahu středověkého autora a jeho díla srv. např. opět VIDMANOVÁ, *Středověká latinská literatura*, s. 120-121.

³⁷ Srv. AUERBACH, Erich, *Mimesis. Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*, Praha 1998, s. 110-115.

³⁸ E 19-22.

³⁹ Dostupný v českém překladu: GEOFFREY Z MONMOUTHU, *Dějiny britských králů* (přel. J. Fuksová), Praha 2010.

⁴⁰ FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 57-58. Normandský básník Wace do literárního světa přináší právě i Kruhový stůl, o kterém bude tolik snít Chrétienův Perceval.

⁴¹ Sepsán v polovině 13. století, dobou zformování námětů ale pravděpodobně předchází působení Chrétienově. Souhrnný umělý název „Mabinogion“, označující vedle „Čtyř větví Mabinogi“ i osm dalších příběhů, pochází navíc až z 19. století (viz doslov k českému překladu *Mabinogi, Keltské pověsti*, Praha 1995, s. 151-152). Dále srv. FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 50-53.

Z tohoto ohledu se opravdu odlišuje jedině Filomena, román o šílených vášních, bizarní příběh z exotického a ďáblem stiženého pradávna.⁴² V ní o Artušovi vskutku nenalezneme ani zmínky. Trvám však na tom, že její vylučování ze souboru Chrétienových děl coby pouhého překladu je zvláště pro medievistu něčím zcela nepříjemným, byť se jedná na rozdíl od ostatních Chrétienových románů o text dochovaný pouze v jediném středověkém rukopise, ze 14. století. I ostatní autorovy romány považuji za překlady, byť z jiného než klasického antického kulturního okruhu. A především, co je pro historika zabývajícího se 12. stoletím podstatnější než třeba takové zamyšlení nad tím, jak se asi Chrétienovo kurtoazní publikum při poslechu této tragedie z prostředí starořeckých Athén a Théb vyrovnávalo s Téreovým kanibalismem, či jak se v jejich úvahách propojil středomořský svět prokletého dudka, žalujícího slavíka a zoufalé vlaštovky s ptačí symbolikou křesťanskou či obecně středověkou?⁴³

Příběh, který ve svém úvodu slibuje vyprávění jen o princí Erecovi, ve zmíněném výčtu v románu Cligès je však již příznačně jmenovaný jako „Erec a Énide“, je sice zřejmě starší než líčení Tereova zločinu, zato se však nepochybně řadí mezi díla stavící cele na tzv. „artušovské látce“. Je to příběh svatební, manželský a královský. Jeho přehledná struktura a více méně jasná konstrukce představují překotný a dramatický vývoj vztahu muže a ženy, v němž první se učí pokoře a respektu ke své manželce, jež naopak postupně získává sebevědomí a přestává se bát. Jejich soužití se upevňuje v konfrontaci s vnějšími světskými povinnostmi, jež dříve vnímali jako rušivé, a se smrtí, jež prohlubuje lásku a koneckonců i samotný život. Cesta, kterou společně podnikají, nejen utužuje jejich vzájemné intimní porozumění, ale zároveň z nich činí příkladný pár, který pozitivně působí na okolní svět a může tak ve výsledku právem usednout na královský trůn.

Dvoudílný román Cligès, který na rozdíl od díla předchozího i od všech Chrétienových textů následujících přisuzuje hlavním hrdinům potomstvo, i přímo svou strukturou na generační tematice staví. V první polovině spojí své milostné osudy byzantský princ Alexandr a Artušova neteř, Soredamor, ve druhé pak jejich syn, Cligès, a dcera

⁴² Obecně k Filomeně srv. např. články AZZAM, Wagih, *Le printemps de la littérature*, s. 47-62; HOEPFFNER, E., *La Philomena de Chrétien de Troyes*. In: Romania 57, 1931, s. 13-74; KRUEGER, Roberta L., *Philomena, Brutal Transitions and Courtly Transformations in Chrétien's Old French Translation*. In: LACY, GRIMBERT, (eds.), *A Companion*, s. 87-102; GUÉRET-LAFERTÉ, Michelle, *De Philomèle à Philomena*. In: PETIT, Aimé (ed.), *La déclaration amoureuse au Moyen Âge : actes du colloque du Centre d'études médiévales et dialectales de Lille III, Université Charles-de-Gaulle - Lille 3, 21, 22 et 23 septembre 1995, Villeneuve d'Ascq 1997*, s. 45-56.

⁴³ Od dob Aristotelových bývá dudek (a králíček), „svědek svých vlastních neštěstí“, považován za zimní metamorfózu jestřába či krahujce, jimž coby představitelům slunečního cyklu a s tím spojené elitní dvorské zábavy v Chrétienových románech náleží místo z nejpřednějších. Srv. WALTER, *La Fée Mélusine*, s. 187-188.

německého císaře, Fénice. Podobně jako Chrétienova báseň „Láska, která vzala mne mi“⁴⁴ se i tento román ostře eticky vymezuje vůči cizoložnému vztahu Tristana a Isoldy. Kouzelný nápoj zde nezpůsobuje nepatřičnou lásku, naopak právoplatný vztah chrání.

Vzorovým rytířem se ve 13. a 14. století z Chrétienových hrdinů nestal ve své postupně nahlodávané kladnosti Artušův udatný synovec Gauvain, nýbrž spíše jeho společník Yvain, který se k rytířskému ideálu musel postupně propracovat poznáním vlastních selhání, zpochybněním vlastní kultivovanosti. V románu Rytíř se lvem jej sledujeme od chvíle, kdy se vydal porazit Escladose Ryšavého a převzít jeho choť Laudine. Po šťastné svatbě ji ale opouští, zapomene se k ní ve stanovený čas vrátit, a z výčitek svědomí se propadne do melancholických hlubin divokosti a lesní nezřízenosti. Sledujeme jej pak jako beznadějně bloudícího bojovníka proti zlu, napříště již doprovázeného věrným lvem. S ním se nakonec k Laudine vrací a ta mu, přesvědčena již po několikáté slovy své dvorní dámy, Lunette, odpouští a přijímá jej zpět k sobě.

Dnes snad nejznámějším z Artušových rytířů je Lancelot od Jezera, rytíř na vozíku. Trpaslíkem tažený vozík symbolizuje všechna ponížení, která podstoupil, aby zachránil svou milovanou královnu Guenièvre, unesenou proradným princem Méléagantem. Spolu s Gauvainem se vydává do království Gorre, vysvobozuje královnu a s ní i všechny zajatce, odvečené sem kdysi z Artušovy země Logres. Všechny Lancelotovy činy jsou hnány láskou ke královně, ve svém věčném utrpení si počíná spasitelsky, nedočkavě a horoucně. Po naplnění Lancelotova a královnina vzájemného milování následuje tentokrát uvěznění samotného Lancelota. Od této chvíle již ale pisatelem údajně není Chrétien de Troyes, nýbrž jím pověřený Godefroi de Leigni,⁴⁵ který celý román dovedl přes vysvobození Lancelota dívkou, s níž se hodlá následně oženit, až k návratu na Artušův dvůr a k definitivní porážce Méléaganta. Chrétien de Troyes si v tomto románu pohrává s mnohovorstevnatostí, představuje několik nejasných, konfliktních a dodnes vášně a diskuse budících problémů. Následující adjektivum, které se tak často objevuje v souvislosti s jeho úplně posledním románem, lze velmi dobře z mnoha formálních i obsahových důvodů uplatnit i při studiu Rytíře na vozíku:

Enigmatický. Takový je podle naprosté většiny studií román s otevřeným koncem o výchově rytíře Percevala, známý jako Příběh o míse, které se říkalo „grál“. Jeho dokončením, ať už z jakéhokoli důvodu, Chrétien nepověřil nikoho, a právě proto se stal nejvděčnějším základem tolika literárních děl vznikajících od 13. století až do našich dnů. Perceval v něm opouští svou dávno ovdovělou matku, aby našel své rytířské kořeny

⁴⁴ „D’Amors, qui m’a tolu a moi“ (In: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1045-1049)

⁴⁵ L 7112-7113.

a ztracené rodové vazby. Na Artušově dvoře se setkává s Gauvainem, jehož osudy tvoří kvantitativně srovnatelnou část románu, čímž Chrétien také navazuje na koncepci ozkoušenou již v románu o Lancelotovi. Perceval se setkává s lidmi, kteří jej učí a k nimž se vztahuje. Patří mezi ně jeho nová láska Blanchefleur, rytíř Gornemant de Goort, jeho sestřenice, jeho strýc žijící v lese jako poustevník. Vstupuje ale také do záhadného hradu Krále rybáře, kde se stane svědkem scény krmení králova otce, jemuž k večeři stačí jediná hostie přinesená na „grálu“. S přibývajícimi verši se román čím dál šířeji rozevírá a klade víc a víc nikdy nezodpovězených otázek.

Tajuplnost, mnohovýznamovost a pocit jen obtížně pojmenovatelné spirituální podstatnosti i existenciální zásadnosti, jež Příběh o míse dodnes vzbuzuje, mu po Chrétienově smrti zaručily největší popularitu. Nabízí nejvíce možností interpretace a výkladů, což se ukazuje jako nejvýhodnější základna pro onen příslovečný „druhý život“ díla. To dokládá i počet patnácti dochovaných rukopisů, stejně jako množství nových, navazujících románů o grálu ze 13. a 14. století. Vedle dráždivých osudů rytíře Lancelota se ve středověku z Chrétienem rozesetých semínek uchytilo nejlépe právě téma putování za grálem, ať už se z původní slavnostní mísy stalo cokoli. Naopak nejméně dále rozvíjeným se mezi Chrétienovými díly stal příběh Cligèsův, byť se nikoli paradoxně zároveň jedná i o vůbec nejstarší v rukopise dochovanou Chrétienovu skladbu (tourský rukopis již ze sklonku 12. století). Snad pro jeho časoprostorovou a politickou aktuálnost a realističtější kulisy, snad proto, že místo zázraků v něm většinou zaujímá věda. Počet dochovaných rukopisů je však srovnatelný s románem Erec a Énide i s Rytířem se lvem (dvanáct), Rytíř na vozíku je v Chrétienově podání dochován nejméně (osm kompletních rukopisů a fragmentů).⁴⁶

Do české středověké kultury zasáhl Chrétien de Troyes jen slabě a nepřímě, především prostřednictvím recepcí v literatuře německé. Volnou a vzdálenou, nikoli neoriginální variací na artušovské romány se zdá být dobrodružný Tandariáš a Floribella z 2. poloviny 14. století.⁴⁷ Jak již víme, Chrétien se přihlásil i k jedné z nejstarších verzí široce rozšířeného příběhu o Tristanu a Isoldě. Do okruhu artušovské látky přitom nepochybně patří i staročeský

⁴⁶ Přehledně k rukopisnému dochování Chrétienových románů srv. BUSBY, Keith, *The Manuscripts of Chrétien's Romances*. In: LACY, GRIMBERT (eds.), *A Companion*, s. 64-75. Podrobněji také zvláště MICHA, Alexandre, *La Tradition manuscrite des romans de Chrétien de Troyes*, Genève 1966.

⁴⁷ Viz edici *Tandariáš a Floribella*, In: Rytířské srdce majíce, Česká rytířská epika 14. století (ed. E. Petřů), Praha 1984, s. 257-309. Srv. PETRŮ, Eduard, *Vzdálené hlasy. Studie o starší české literatuře*, Olomouc 1996, s. 77.

román Tristram⁴⁸ (ve dvou rukopisech z 15. století). Z tohoto pohledu jsou ale velice důležité i zmínky v Legendě o svaté Kateřině, jež dokládají širší obeznámenost s tristanovským námětem ve 14. století.⁴⁹ Jemné symbolické balancování mezi šokujícím cizoložstvím a pronikavou mystikou nemůže nepřipomenout jazyk Chrétienova Rytíře na vozíku.⁵⁰ Přes působení německých minnesängerů na konci 13. století, kteří s artušovským rytířským světem pracovali,⁵¹ však problémy Kruhového stolu zřejmě české šlechtě k srdci nepřiřostly a pokus Jana Lucemburského o jeho zavedení roku 1319 se přes zájem mladší generace ukázal jako neúspěšný.⁵²

Obecně však můžeme říci, že Chrétien de Troyes patřil v určitých kruzích k celoevropsky nejoblíbenějším literárním autorům vrcholného středověku.⁵³ Popularitu artušovské látky, o jejíž rozšíření se zasloužil především on, ostatně nedokládají jenom texty. Vedle některých scén zachycených ve výzdobě některých italských (např. tympanon

⁴⁸ Rozlišuji pro přehlednost obecné pojmenování starobylého a postupně se vyvíjejícího literárního námětu „Tristan a Isolda“, a název českého pozdně středověkého románu „Tristram“ (*Tristram a Izalda* (ed. Z. Tichá), Praha 1980).

⁴⁹ Srv. *Život svaté Kateřiny* (ed. E. Petrů, V. Vážný), Praha 1999, s. 81, v. 2385-2390. Německojazyčné romány s tristanovskou tematikou se na našem území ostatně objevovaly i za Václava II. (o Heinrichovi von Freiberg viz BOK, Václav, *Německá a česká literatura 13. a 14. století*. In: *Speculum mediaevali aevi, Zrcadlo středověku*. Sborník přednášek proslovených v rámci cyklu o kultuře a literatuře středověku, který proběhl na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v únoru až květnu 1998, Praha 1998, s. 163-179, zde zvl. s. 166.

⁵⁰ K tomu srv. ČERNÝ, Václav, *Staročeská milostná lyrika a další studie ze staré české literatury*, Praha 2009, s. 138-140.

⁵¹ Tamtéž, s. 92.

⁵² Informuje nás o tom Petr Žitavský (EMLER, Josef, *Fontes Rerum Bohemicarum IV*, Praha 1884, s. 252). Obdobně hodnotí i THOMAS, Alfred, *König Artus und seine Tafelrunde in der Kultur des mittelalterlichen Böhmen*. In: *Deutsche Literatur des Mittelalters in Böhmen und über Böhmen: Vorträge der internationalen Tagung, České Budějovice, 8. bis 11. September 1999, Wien 2001*, s. 115-124, zvl. pak s. 117. Zajímavým momentem, který opět dokazuje určitou obeznámenost s postavou krále Artuše v městském či aristokratickém prostředí Čech 15. století, je typizační označení tzv. „stadického krále“ (1445) právě jako „Artuše, ježto se zjevil“. (Srv. ŠIMEK, František (ed.), *Staré letopisy české z Vratislavského rukopisu novočeským pravopisem*, Praha 1937, str. 101. K tomu nejnověji zatím nepublikovaná studie: BAŽANT, Vojtěch, *Případ stadického krále. Královská idea v kolektivních identitách středověku*).

⁵³ O tematické tradici ve 13. století viz SCHMOLKE-HASSELMANN, Beate, *The Evolution of Arthurian Romance. The Verse Tradition from Chrétien to Froissart*, Cambridge 1998; obecně pro vliv Chrétiena de Troyes na evropskou literaturu viz COMBES, Annie, *The Continuations of the Conte du Graal*. In: LACY, GRIMBERT, (eds.), *A Companion*, s. 191-201; SZKILNIK, Michelle, *Medieval Translations and Adaptations of Chrétien's Work*. In: Tamtéž, s. 202-213; BAUMGARTNER, Emanuelle, *Chrétien's*. In: Tamtéž, s. 214-227. Taktéž většina příspěvků sborníku LACY, Norris J., KELLY, Douglas, BUSBY, Keith (eds.), *The Legacy of Chrétien de Troyes*, Amsterdam 1987. Pro geografickou pestrost (a kontrast s relativní absencí v českém prostředí) srv. např. i pozdně středověké ohlasy artušovských námětů v nearistokratickém prostředí pobaltských měst: KUGLER, Hartmut, *Le roi Arthur sur les bords de la Baltique*. In: *Relations, échanges, transferts en Occident au cours des dernières siècles du Moyen Age. Hommage à Werner Paravicini*, Paris 2010, s. 467-482.

v Modeně nebo mozaika v Otrantu) či normandských kostelů⁵⁴ je nepochybně významná i obliba takových křestních jmen jako třeba Gauvain, Lancelot, Perceval či Yvain na venkově 13. století, a to jak mezi šlechtou, tak u neurozených poddaných.⁵⁵ Už jen z těchto několika uvedených důvodů považuji za nesporné, že korpus Chrétienových děl je pro medievistu zcela plnohodnotným, ba nevyhnutelným historickým pramenem.

⁵⁴ K tomu viz např. LE BOSSÉ, Michel, *Les motifs arthuriens d'un chapiteau de l'église Saint-Pierre de Caen*. In: CZIFFRA, G. (dir.), *Les Romans de la Table ronde : la Normandie et l'au delà...*, Condé-sur-Noireau 1987, s. 229-240.

⁵⁵ PASTOUREAU, Michel, *L'enromencement du nom. Enquête sur la diffusion des noms des héros arthuriens à la fin du Moyen Age*. Tamtéž, s. 73-84. Podobnou studii pro české (byť jazykově německé) prostředí zpracoval BOK, Václav, *Zur Rezeption von Eigennamen der mittelhochdeutschen Hofepik in Böhmen und Mähren*. In: *Literatur-Geschichte-Literaturgeschichte. Beiträge zur mediävistischen Literaturwissenschaft. Festschrift für Wolker Honemann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main 2003, s. 113-123. Ukazuje jistou oblibu podobných jmen zvláště mezi měšťany a nižší šlechtou.

3) „Kdo nezná budoucnost, věří v brzký návrat,“⁵⁶

orientace v čase a v prostoru

Je tedy myslím zjevné, že i přes výše načrtnuté kontury nepatří situace člověka Chrétiena de Troyes v čase ani v prostoru právě mezi ty nejzřetelnější. Ještě propletenější uzel představuje analýza Chrétienových možných inspiračních zdrojů. Co více, je sice nepochybně zajímavá z hlediska tradice a transformace archetypálních příběhů a symbolů napříč věky a kulturami, velmi málo toho ale vypoví o vnímání konkrétních narativních vzorců v daném období. Mám-li být konkrétnější, medievistu může svádět rozptýlení v podobě exkurzu např. k mýtu o Mínótaurovi či k rituálům spjatým s kultem Dioovým. Pro pochopení Chrétienova románu Rytíř se lvem jakožto předlohy pro vrcholně středověká dvorská veřejná čtení⁵⁷ ale takový výzkum poslouží jen velmi málo.⁵⁸ Tím samozřejmě nechci říci, že nemá smysl tázat se po pramenech Chrétienových námětů. Ba naopak, zvláště u antických autorů, jež přímo jmenuje (Macrobius)⁵⁹ či s jejichž texty si nepochybně pohrává (výslovně překládaný, leč i jinak využívaný Ovidius,⁶⁰ stejně tak inspirativní Vergilius⁶¹), to považuji za velmi užitečné. U většiny situačních obrazů je však nemožné a snad i nadbytečné rozlišit, zda jejich původ je řecko-římský či britský. Zde se navíc ukazuje, že s mnohými náměty původem z kultur keltských jazyků se Chrétien mohl seznámit již prostřednictvím latinské středověké učené či hagiografické literatury⁶² - a na druhou stranu, mnohá témata nám známější jako středomořská se pravděpodobně nejpozději v raně středověkých irských skriptoriích promísila s látkou místní a odtud, ať už ve formě písemné, či mluvené, se v rámci britské tradice vrátila zpět na kontinent.⁶³ Přesná lokalizace takových námětů jako např. muž a lev (Yvain i Androkles) nebo sebevražda milenců (Pyramus a Thisbe i pokusy Ereca

⁵⁶ Y 2590-2591.

⁵⁷ Paul ZUMTHOR (*Essai de poétique médiévale*, Paris 1972, s. 84) proto zavádí pojem „mouvance“, aby vyjádřil proměnlivost středověkých textů, jež sloužily spíše jako podklad k veřejné produkci než coby objekty intimního čtení.

⁵⁸ Zmíněnou nikoli nezajímavou komparaci důkladně provádí LEWIS, Charles Bertram, *Classical Mythology and Arthurian Romance. A Study of the Sources of Crestien de Troyes' "Yvain" and other Arthurian Romances*, Oxford 1932, k otázce přenosu témat zvl. s. 200-222.

⁵⁹ E 6730.

⁶⁰ Srv. např. ROBERTSON, Jr., D. W., *Chrétien's Cligés and the Ovidian Spirit*. In: *Comparative Literature*, Vol. 7, No. 1 (Winter, 1955), s. 32-42, zvl. s. 37-41,

⁶¹ Srv. např. WITTIG, *The Aeneas-Dido Allusion*, zvl. s. 245.

⁶² MICHA, Alexandre, *Sur les sources de la charrette*. In: *Romania*, 71, 1950, s. 345-358, zvl. s. 357-358.

⁶³ FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 50. Autor však nerozlišuje kulturu velšskou a irskou.

a Énide či Lancelota a Guenièvre⁶⁴), jež lze zasadit do obecného (nejen) indoevropského archetypálního narativního rámce, by se stejně přílišnou smyslností honosit nemohla.

Zkrátka, umístit a do náležitých vztahů na časové ose a v prostoru zařadit dílo Chrétiena de Troyes není snadné. Můžeme se ale důkladněji věnovat tomu, jak se oběma kategoriemi zabývá sám básník 12. století. Byť ho dnes vnímáme jako autora fiktivních literárních děl, on sám se vědomě prezentuje jako učenec orientující se v minulosti, vycházející z psaných pramenů, vzdělávající své publikum, tedy téměř jako historik v moderním slova smyslu. Často zmiňuje knihy, jež mu měl zapůjčit vznešený objednatel díla coby vzory a na jejichž základě bude celou dávnou historii popisovat.⁶⁵ Ať už se jedná o středověký topos dodávající básníkovu dílu na vážnosti či o odkaz na skutečný, nám nedochovaný rukopis, jednoznačně vystihuje ono typické dobové sebepojetí romanopisce, odlišné od toho, které je příznačné pro tvůrce novodobé, zakládající si na své zdánlivé originalitě.⁶⁶

Chrétien rád poučuje. S oblibou svým středověkým posluchačům vysvětluje staré zvyklosti (proč kdysi bývalo nasednutí na vozík tak sociálně degradující,⁶⁷ co se dříve pojilo s lovem na bílého jelena⁶⁸ nebo v čem byly odlišné starořecké pohanské zákony od současných zvyků francouzských křesťanů⁶⁹). Staví se coby překladatel právem do pozice dědice dávné antické vzdělanosti, jež prý, nesena rytířstvem a kleriky, opustila Řecko i Řím, a usadila se snad natrvalo v Chrétienově severovýchodní Francii,⁷⁰ jejímž jazykem

⁶⁴ E 4634-4673, L 4258-4407.

⁶⁵ C 24-31, P 66-67.

⁶⁶ K pojetí středověkého autorství, pramenů a původnosti srv. STANESCO, Michel, *Le Texte primitif*. In: TÝŽ, D'Armes et d'amours. Études de littérature arthurienne, Orléans 2009, s. 15-25; ale i DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 49.

⁶⁷ Samotná symbolická podstata celého Lancelotova příběhu, obsažená i v názvu celého románu (tak i Percevalova mísa či Yvainův lev), tak vlastně překvapivě musela být básníkem publiku nejprve vysvětlena (L 321-344).

⁶⁸ Chrétien, známý „humanizací“ či „racionalizací“ víl (srv. MÉNARD, *Chrétien de Troyes et le merveilleux*, s. 58), již jelena neužívá coby doprovod pro hrdinu do vílí říše. Král Artuš tímto rituálním lovem spíše jen oprašuje starší zvyk a posluchači na konci 12. století se dozvídají, co všechno se s tímto dobrodružným kolektivním průnikem elity do lesa tradičně dále pojí. (E 35 a dále, srv. FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 93.)

⁶⁹ Dozvídáme se, že u pohanů si mohl každý dělat, co se mu zachtělo (F 228), jak probíhal obřad svěcení býčí krve pro démona Pluta (F 1010-1061), a naopak že až pro křesťanské Francouze je závazné zeptat se nejprve otce dívky, zda souhlasí s případným sňatkem (F 280-283).

⁷⁰ Známy popis „translatio studii et imperii“ v úvodu C 30-35. Jedná se v postatě o mýtus Aeneova přenosu řecké kultury do Říma při útěku z hořící Tróji a odtud pak do nástupnických raně středověkých království, jak tuto představu sepisuje ostatně i Chrétienův předchůdce Geoffrey z Monmouthu (srv. AURELL, *L'Empire des Plantagenêt*, s. 173-174). Nuancovanou perspektivu zohledňující i další pasáže z Cligèse nabízí KINOSHITA, Sharon, *Chrétien de Troyes's Cligès in the Medieval Mediterranean*. In: *Arthuriana* 18.3 (2008), s. 48-61.

(starofrancouzský pařížský dialekt „francion“ s champagneskými ozvuky⁷¹) se sám písemně vyjadřuje. Těžko bychom popírali skutečnost, že mezi funkčními vrstvami Chrétienových románů nalezneme vedle velmi výrazné čistě humorné roviny i aspekty didaktické, kultivující rytířské obecenstvo v křesťanském i světsky kurtoazním slova smyslu. Rovněž se do svých současníků opírá, že ve srovnání se svými předky už dávno neumějí ani pořádně milovat,⁷² kritizuje profesionální zpěváky, konkurující jeho historickému řemeslu.⁷³

Takto naznačená hranice mezi vzdělavatelnou vědou a zábavou ale zdaleka není neprostupná. Tak třeba zvláštní struktura úvodu románu Rytíř se lvem nám totiž opravdu umožňuje řadit Chrétiena rovněž k zábavným dvorským vypravěčům, neboť Calogrenantův příběh o sedm let starém pokoření na cestě za dobrodružstvím je vlastně jakýmsi vyprávěním ve vyprávění,⁷⁴ které se formou nijak neliší od následujícího Chrétienova líčení osudů Yvainových. Přesto je pronikavost Chrétienova historického vhledu, jeho pojetí historické paměti a jeho vědomého tvořivého zacházení s minulostí někdy až zarážející. Yvain na rozdíl od svého bratrance uspěl v souboji se strážcem lesního vroucího pramene a mohl se tak i ucházet o čerstvě ovdovělou Laudine. Jeho síla a urozenost mu zaručily všeobecné přijetí coby jejího novomanžela, nového vládce. Na ubitého Escladose, jehož pohřeb vyvolal bouři zoufalství a beznaděje, si najednou nikdo ani nevzpomněl („*Nyní je pánem rytíř Yvain, a ten mrtvý je docela zapomenut.*“).⁷⁵ Chrétien tak ukazuje kolektivní paměť jako explicitně selektivní, připomínající jen to, čím si společnost vysvětluje přítomný stav. Ničemu jinému než přítomnosti minulost neslouží. Chrétien je angažovaný.

Tím zajímavější je proto kupříkladu způsob, jakým vnímá svět kolem sebe. Například ten řecký - nejen tedy onen dávný, překládaný z Ovidiových Proměn ve Filomeně, překonaný ve zmíněném úvodu Cligèse či personifikovaný Alexandrem Velikým v předmluvě k Příběhu o míse, nýbrž i byzantskou Konstantinopol 12. století, jež tvoří hlavní kulisy příběhu o císařském synovi Alexandra a Soredamor (Charakteristicky i Chrétien pojímá Konstantinopol jako podstatu celé byzantské říše⁷⁶). Je nepochybné, že román Cligès reflektuje konkrétní politické události 11. a 12. století⁷⁷ a je tak vynikajícím pramenem pro studium řecko-latinské středověké interakce. Řeckou kulturu vnímá Chrétien kontinuálně

⁷¹ DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 24.

⁷² Y 18, byť jako topos vzpomínky na staré dobré časy.

⁷³ E 19-22.

⁷⁴ Y 173-578.

⁷⁵ Y 2166-2167.

⁷⁶ C 2472-2473. O problémech i důvodech ztotožňování města Konstantinopole s Byzancí viz MAGDALINO, Paul, *Byzantium = Constantinople*. In: JAMES, Liz (ed.), *A Companion to Byzantium*, London 2011, s. 43-54.

⁷⁷ K tomu důkladný přehled podává FOURRIER, *Le courant réaliste*, s. 111-178.

a uceleně do ní zahrnuje jak příběhy ze starověkých Théb, tak ze středověké Byzance. „*Ten, který sepsal (...) proměny dudka, slavíka a vlaštovky* (tj. řeckou, ovidiovskou Filomenu), začíná nový příběh o řeckém mladíkovi z rodu krále Artuše.“⁷⁸ Jistě, uhlíky rytířské kultury spojené s Alexandrem Velikým již v Řecku dávno vyhasly⁷⁹ a nově byly zažehnuty v Chrétienově poloimaginárním světě na pomezí Champagne 12. století a Artušovy Anglie, kam se ze Středomoří vydávají na zkušenou Cligès i jeho otec. Artušovi rytíři znovu zpět do Konstantinopole importují vybrané umění milovat, na což Řekové v obranné reakci vynalézají pro Chrétienova čtenáře komický institut eunuchů.⁸⁰ Na druhou stranu, všichni Řekové, kteří se za Artušem vypraví, jsou v Anglii obdivováni pro svou chrabrost, statečnost a udatnost. Chrétien, píšící nedlouho před latinskou invazí do Konstantinopole roku 1204, nevnímá Řeky nijak negativně, výslovně s nimi nespojuje ani zbabělost či proradnost.⁸¹

Podobně jako Chrétienův fiktivní císař Alis mohl v mnohém odkazovat na Chrétienova současníka Manuela Komnena (+ 1180), německý císař na Fridricha Barbarossu (+ 1190) či saský vévoda na Jindřicha Lva (+ 1195), není pochyby o tom, že londýnský plantagenetský dvůr pěstoval ve 12. století odkaz krále Artuše vědomě, jako předobraz krále Jindřicha II. a později i jeho syna Richarda či vnuka – Artuše Bretonského. Chrétien de Troyes se v tomto celém svém díle zapojuje do již starší výše zmíněné literární tradice, do níž zapadá například i „skutečné“ odkrytí údajného Artušova hrobu glastonburskými mnichy roku 1191, jež se odehraje právě na králův popud.⁸² Publikum, jemuž byly Chrétienovy romány určeny, pravděpodobně dobře rozumělo zrcadlení Jindřicha II. v postavě mytického Artuše, rovněž vládnoucího na obou březích kanálu La Manche.⁸³ Jemné odstíny postavení panovníka od Kruhového stolu i jeho královny Guenièvre tak lze chápat i jako nepřímé a jistě mnohdy humorné či kritické narážky na aktuální politické dění, jindy jen jako připomínky slavných nedávných událostí, jako je tomu třeba v případě popisu

⁷⁸ C 1-10.

⁷⁹ C 41-49

⁸⁰ DUNTON-DOWNER, *The Horror of Culture*, s. 373.

⁸¹ Což je přitom prastarý kulturní stereotyp (Srv. KINOSHITA, *The poetic of translatio*, s. 322-323.)

⁸² AURELL, *L'empire Plantagenêt*, s. 158-175.

⁸³ Některé epizody z Cligèse tuto skutečnost jakoby výslovně demonstrují (Srv. KINOSHITA, *The poetic of translatio*, s. 338). Za narážky lichotící anglickému králi považuje M. Aurell i zmínky o vyšívaných leopardech v románu Erec a Énide. Leopardi byli heraldickým znakem rodu Anjouovců (AURELL, *La Légende*, s. 184). Obecně ke vztahu Chrétienova díla ke dvoru Jindřicha II. srv. CARROLL, Carleton W., *Quelques observations sur les reflets de la cour d'Henri II dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*. In: Cahiers de civilisation médiévale. 37e année (n°145-146), Janvier-juin 1994. Henri II Plantagenêt et son temps. Actes du Colloque de Fontevraud. 29 septembre – 1er octobre 1990, s. 33-39.

korunovace Ereca a Énide v Nantes.⁸⁴ Percevalovy zážitky jsou zase někdy považovány za paralelní k některým postojům objednavatele Příběhu o míse, Filipa Flanderského (+ 1191) který snad chtěl pomocí Chrétienova obrazného jazyka vyjádřit svou touhu napravit své dřívější zaváhání a pomoci na třetí křížové výpravě svému nemocnému bratranci, jeruzalémskému králi Balduinovi IV. (+ 1185). Přesto všechno zůstává ovšem postava Percevala především stereotypním vyobrazením barbarského Velšana, byť v sobě od počátku nese zárodky civilizovanosti, totiž v krvi tekoucí vznešený rodinný původ.⁸⁵ Tak ani ostatní romány Chrétiena de Troyes jistě nelze číst jako politické alegorie, byť je vidět, že utvářel literaturu, jež nijak neskryvala svůj aktuální akcent a jež byla integrální součástí politiky a veřejného diskursu své doby.

Chrétien ale nezná pouze čas politický. Zůstává především klerikem, jemuž vzdělání umožňuje užívat církevních svátků k periodizaci a ohraničování tekoucího času. Vyprávění o Erecovi, Yvainovi, Lancelotovi i Percevalovi začínají časovým určením, tedy kdy (a kde) zrovna pobýval Artušův slavný dvůr. Tuto pomyslnou startovní čáru tak promyšleně tvoří Velikonoce, Letnice či Nanebevstoupení Páně, mladý Perceval se do světa vydává příznačně na jaře, „*kdy stromy kvetou, dřeviny obrůstají listím, louky se zelenají a ptáci zrána sladce vyzpěvují ve své latině.*“⁸⁶ Pokračování ročního cyklu je pak využito i v dalších částech románu. Hluboké zamyšlení, průvodní znak dovršení výchovy k rytířské dokonalosti, potká Gauvainova přítele nikoli náhodou v zimě. Na zasněžené pláni Perceval zastaví svého koně, zapře se o kopí a zadumaně se zahledí na kapky ptačí krve, jež se zvolna vpíjejí do závěje. Připomínají mu tvář jeho milé. To zjemnělé zimní ztišení a zklidnění dokazuje, že již dospěl, přinejmenším v kurtoazně estetickém slova smyslu.⁸⁷

V Chrétienově díle ale není významotvorný jen způsob měření času. Smysl zápletky může spočívat i v čase jako takovém. Relativita jeho plynutí a trvání jsou pro rytíře, jako je věčně spěchající Lancelot, výzvou. Yvain se naopak zapomíná po stanovené roční lhůtě

⁸⁴ Roku 1169 měl v Nantes svatbu Jindřichův syn, Geoffroi, s Konstancií Bretonskou. Erecova korunovace v Nantes může na tuto velkolepou událost odkazovat (srv. AURELL, *La Légende*, s. 183-185).

⁸⁵ K oběmu především AURELL, *La Légende*, s. 294-295, respektive 351; Historické pozadí Příběhu o míse důkladně rozebírá ADOLF, Helen, *A Historical Background for Chrétien's Perceval*. In: PMLA, Vol. 58, No. 3 (Sep., 1943), s. 597-620.

⁸⁶ P 69-72, k tomu srv. FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, 176-177.

⁸⁷ Symbolický charakter této mimořádné scény (P 4160-4215) vykládá např. BEZZOLA, *Le sens de l'aventure et de l'amour*, s. 19-32; důraz na textuální, rétorickou analýzu, spíše než na imaginární vizualizaci klade POIRION, Daniel, *Du sang sur la neige : Nature et fonction de l'image dans le Conte du Graal*. In: HÜE, Denis (ed.), *La Polyphonie du Graal*, Orléans 1998, s. 89-106. Opomíjen nebývá ale ani prvek folklorně snový, erotický, ano latentně prokreační (GALLAIS, Pierre, *Le sang sur la neige (le conte et le rêve)*. In: *Cahiers de civilisation médiévale*. 21e année (n°81), Janvier-mars 1978, s. 37-42.)

vrátit domů, načež zešílí a v symbiotickém lesním soužití s poustevníkem se navrácí k životu na úrovni těch nejprimitivnějších přírodních rytmů, v nichž budoucnost přestává existovat. Když ale po návratu k rozumu a k opětovnému rozvažování v čase nalézá svého lva a vydává se zachránit Lunette před nespravedlivým upálením na hranici, do poslední chvíle není jisté, jestli svůj úkol stihne.⁸⁸ Kdo si uvědomuje budoucnost, ví, že je nejistá.⁸⁹

Podobnou nejistotu jako čas ovšem v myslích postav, jež Chrétien de Troyes představoval svému publiku, vzbuzoval i prostor. Hranice mezi tím „reálným“ a imaginárním totiž není nikdy pevně stanovena. Jistě, některá veršem zmíněná místa mohli ve 12. století Chrétienovi posluchači fyzicky navštívit (jako např. Londýn, Canterbury, Kolín, Řezno, Antiochii či Nantes), o jiných se však nedalo než snít či vyprávět (země Logres, království Gorre), některá fiktivní místa byla paradoxně pevně zakotvena ve skutečném prostoru (Carduel ve Walesu). Množství zmíněných anglických hradů, jejichž detailní znalost Chrétienovi nelze upřít („*Dorazili k Windsoru. Dobýt tento hrad, ať už je jeho dnešní stav jakýkoli, tehdy vůbec nebylo snadné, byl-li bráněn.*“⁹⁰), vedlo některé badatele k přesvědčení, že náš básník jistě navštívil londýnský dvůr.⁹¹ Ať už jsou takové spekulace pravdivé či nikoli, vůbec nic nemění na tom, že pro medievistu je středověký román přebohatým zdrojem informací o fungování středověkých hradů, o významu jednotlivých místností i o jejich vnitřním uspořádání. Kde jinde by se například dozvěděl, že „*síň měla pozlacený strop a stěny zdobily umně vyvedené a pestře barevné malby*“?⁹² Archeologie může naši představivosti rovněž pomoci – rozměry palácové síně v Chrétienově Troyes činily 52m x 20m, byla však pravděpodobně, jak bývalo zvykem, pomocí zavěšených látek a paravánů členěna do menších oddělení.⁹³ Nejspíše i tam byl román Rytíř se lvem čítán.

Pod hrady se i ve světě Chrétienových románů často rozkládají města, jejichž obyvatelstvo bývá vnímáno jako sociální skupina kontrastující téměř po všech stránkách s aristokratickým společenstvím, soustředěným kolem básnickových urozených ochránců

⁸⁸ Na možnost sledovat v románu Rytíř se lvem především, kterak Yvain plní svůj úkol propojit čas událostí a dobrodružství s časem kosmologickým, upozorňuje WALTER, Philippe, *Temps romanesque et temps mythique : éléments pour une recherche*. In: Chrétien de Troyes, *Le chevalier au lion : Approches d'un chef d'oeuvre*, Paris 1988, s. 195-217.

⁸⁹ Y 2581-2597.

⁹⁰ Následuje detailní popis windsorských opevnění (C 1235-1244).

⁹¹ Tak např. BULLOCK-DAVIES, *Chrétien de Troyes and England*, s. 16-25. Naopak Estelle DOUDET (*Chrétien de Troyes*, s. 73.) je přesvědčena, že básník nemusel nutně cestovat, aby o existenci, ba i charakteru zmíněných míst věděl. Pozastavuje se i nad tím, že nikdo podobně nespekuluje o možnosti Chrétienovy cesty za Rýn.

⁹² Y 962-964.

⁹³ LEVRON, *Le chateau fort*, s. 93.

a podporovatelů.⁹⁴ Přestože se ale rytíři s měšťany či kupci často setkávají v komunikačně nesnadných či přímo životu nebezpečných situacích, nedomnívám se, že přílišné zdůrazňování dichotomie města a venkova prospívá našemu porozumění středověkému světu. Do hradeb uzavřené urbánní celky vlastních svobod, zvláštních práv a zrychlených ekonomik nepopisuje Chrétien vždy jako nízké a směšné. Někdy zkrátka konstatuje obyčejnou jinakost, s níž se urození válečníci musejí vyrovnat, jež je pro ně často i výhodná, ba umožňuje jim snáze vyniknout a upozornit na jejich spektakulární přednosti.⁹⁵ Místy zaznívá tón takřka solidární – to když král se svými rytíři přebírá zodpovědnost i za své městské poddané, ohrožené rebelií.⁹⁶ Jako žert prostý ostnu pak působí hravé variace na finanční jazyk a kupecké smlouvání i při tak ryze kurtoazní příležitosti, jakou je osobní souboj.⁹⁷

Zvlněné louky obklopující město jsou vynikajícím místem k rozložení tábora. Mobilní Artušův dvůr lze zastihnout velmi často v pestrobarevných, nejčastěji červených a zelených⁹⁸ stanech: „*Kdybyste viděli balit všechna ta prostěradla, přikrývky a podušky, skládat je do truhel, nakládat na soumary a plnit vozíky a vozy. Vždyť na množství stanů, stánků a zástěn se nehledělo.*“⁹⁹ Není divu. Vždyť pod obléhaným Windsorem měli král i královna každý svůj vlastní stan,¹⁰⁰ Yvain i Gauvain se zase sami rozložili těsně za hradbami Winchesteru.¹⁰¹ I mimo hrad se ale dbalo na příjemnost a krásu, a podlaha stanů se tak někdy pokrývala čerstvými květy.¹⁰²

Jako o něco menší výzva než města a jejich okolí se pro rytíře jeví lesem prorostlý prostor venkova. Na venkově šlechta žila a k poddaným „chlapům“ (*vilains*) měla mentálně o něco blíže než k měšťanům, byť by následující rozhovor mohl zdánlivě svědčit o opaku: „*Hej, řekni mi, jestli jsi dobrá věc, nebo ne!*“ „*Jsem člověk.*“ „*Jaký člověk?*“ „*Takový, jakého mě vidíš. Za nic se neměním.*“¹⁰³ Dialog překypující ironií vede rytíř Calogrenant s lesním pastevcem, který vypadá spíše jako obrovský Maur či hrozné zvíře, neumí zdravít,

⁹⁴ Srv. LE GOFF, *Středověká imaginace*, s. 190-211, kde autor postupně dochází ke třem různým pohledům rytíře na město, jež charakterizuje chtivost, idealizace a nakonec otevřený konflikt.

⁹⁵ I tak lze dle mého názoru číst např. pasáže, v nichž Gauvain, zdráhající se zapojit se do společného klání, působí jako podvádějící obchodník (P 5052 a dále). Jinde zase sledujeme rytíře ubytovávající se ve městě, aby i zde mohli hýřit a velkoryse prezentovat své bohatství (C 397-399). Na příznivé líčení kupců upozorňuje i M. AURELL (*La Légende*, s. 358-9), byť i on zdůrazňuje spíše sebevymezení aristokratického světa zdůrazňováním jiných ekonomických zvyklostí (jako je kupř. platba za ubytování u měšťana v opozici ke šlechtické kultuře pohostinství.)

⁹⁶ C 1212-1229.

⁹⁷ C 4059-4075 a především Y 6250-6264.

⁹⁸ C 1261.

⁹⁹ P 4141-4149.

¹⁰⁰ Jak plyne z pasáže C 1261-1628.

¹⁰¹ Y 2688-2697.

¹⁰² P 674-676.

¹⁰³ Y 326-330.

nepozná borovici¹⁰⁴ ani nerozliší železo od zlata.¹⁰⁵ Tím vším se od rytíře Kruhového stolu odlišuje. A přece je něčím přitažlivý, budí respekt a snad trochu i hrůzu. Vždyť s býky, leopardy a medvědy na rozdíl od Calogrenanta přece jen dovede zacházet. Urozená společnost si poddané chlapy drží od těla, nepřipouští je k těm nejvznešenějším slavnostem, jakými je třeba korunovace Ereca a Énide¹⁰⁶ a z lesa jim umožňuje přístup jen do těch jeho částí, v nichž neloví. Les má tedy mnoho podob. Některý je prosvětlen mýtinami, protkán cestami a řídce obydlen (poustevníky či vězeňkyněmi¹⁰⁷), jiný je hlubší, pro panovníka strategicky významný, usilovně střežený (Escladosem i Yvainem), vede jím obvykle jen jedna, úzká a trnitá stezička. Je divočejší, vyhrazený velké zvěři a královským honům na ni.¹⁰⁸ Obecně bývalo v lese málo lidí,¹⁰⁹ byť celý jeho prostor byl pevněji zapojený do každodenního lidského světa než dnes. Každopádně ať už rytíř hledá dobrodružství¹¹⁰ či prostě jen chce být sám, vydává se do lesa, do prostoru obývaného jinými lidmi a bytostmi a řídícího se méně srozumitelnými pravidly, než jaká charakterizují dvůr.¹¹¹

Prvořadým prahem, jehož překročení znamená zároveň vstup do jiného světa, však zůstává voda.¹¹² Brody a mosty, to jsou úseky, jejichž překonání bývá na každé cestě nejobtížnější. Ty první jsou místem častých soubojů,¹¹³ ty druhé jsou budovány i pod vodou či konstruovány z přeostrých mečů.¹¹⁴ Čím náročnější přechod, tím významnější je pevnina a podstatnější zkušenost na protějším břehu.¹¹⁵ Zatímco Lancelot se po bolestném zdolání mečového mostu dostává do záhrobí, byzantští princové se po moři plaví do vysněného Artušova rytířského království a naopak Artuš stejně jako křižáci v Chrétienově současnosti

¹⁰⁴ Zato ovšem dovede ocenit její krásu „od Přírody“ (srv. ZINK, *Nature et Perceval*, s. 77-79).

¹⁰⁵ Znalosti, vzdělání a schopnost pojmenovávat věci jsou zde atributy aristokrata (všimá si toho i M. AURELL, *La Légende*, s. 363).

¹⁰⁶ E 6904.

¹⁰⁷ Na mysli mám Percevalova strýce, dočasného společníka Yvainova, Lunette a koneckonců i Filomenu.

¹⁰⁸ E 64-124, 3935-3951.

¹⁰⁹ Jako prostor vyhrazený lidem na okraji jej chápe např. HAIDU, Peter, *The Hermit's Potage: Deconstructon and history in Yvain*. In: PICKENS, R. T. (ed.), *The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes*, Lexington 1983, s. 127-145, zvl. s. 130.

¹¹⁰ Význam pojmu „aventure“ rozebírá např. AUERBACH, *Mimesis*, s. 117-118, především ale v důkladné studii STANESCO, Michel, *L'aventure*. In: TÝŽ, *D'Armes et d'amours. Études de littérature arthurienne*, Orléans 2009, s. 53-66.

¹¹¹ Tomu se věnuje AJAM, *La forêt dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*, s. 122-123.

¹¹² Srv. FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 59; pro pochopení meluzinského vztahu vody a ženství ale viz především CHANDÈS, Gérard, *Recherches sur l'imagerie des eaux dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*. In: *Cahiers de civilisation médiévale*. 19e année (n°74), Avril-juin 1976. s. 151-164.

¹¹³ L 730-900, C 1259-1344.

¹¹⁴ L 653-696.

¹¹⁵ Především srv. L 3009-3139; naopak jako příklad pokojného přechodu a milého, leč jakýchkoli výzev prostého druhého břehu srv. most přes příkop obkružující tvrz v Y 195-212.

se vypravují do podivuhodné Konstantinopole. Konečně Filomenu přivádí plavba z rodných Athén do záhuby.

Kapitolou pro sebe samu je pak prostor zázračný.¹¹⁶ Nemusí se nutně jednat o jakési desublimované říše mrtvých,¹¹⁷ s jakými se setkáváme v románu Rytíř na vozíku či v Příběhu o míse. Místem, v němž platí kouzelná pravidla, je třeba i zakletý „locus amoenus“¹¹⁸ objevující se v závěrečné části společného putování Ereca a Énide.¹¹⁹ Jedná se o překrásnou zahradu začarovanou již po sedm let tak, že z ní nelze vyjít ven.¹²⁰ Žárlivá Énidina sestřenice si tak pro sebe uvěznila svého milého Mabonagraina, jehož může vysvobodit pouze takový rytíř, který jej porazí v souboji a vítězně zatroubí na roh. Jistě že na celou záležitost lze nahlížet jako na jeden z mnoha příběhů o nešťastné lásce člověka a víly.¹²¹ Mně osobně však dívčino stříbrné lože pokryté zlatě prošívanou látkou ve stínu vzrostlého javoru evokuje především typicky středověký problém nedostatku soukromí. Celá uzavřená zahrada je vykrytalizovaným úsilím nejen o jistotu, klid a zastavení změn a času,¹²² ale i o nalezení a střežení vnitřního, soukromého prostoru.¹²³

I proto za zvláště zajímavé a poněkud zanedbané téma, jež je možno na základě Chrétienových románů studovat, považuji středověkou postel. Nebyla totiž pouhým kusem nábytku, který měl mnohem širší uplatnění než dnes, a proto se na posteli nejen spalo či milovalo,¹²⁴ ale i jedlo¹²⁵ či rozprávělo.¹²⁶ Jednalo se o zvláštní symbolický prostor spojený s jakýmkoli zakoušením, s nemocí, umíráním, s narozením, spánkem i sněním. Lože bylo

¹¹⁶ Ke všemu podivuhodnému v Chrétienovi de Troyes viz CARASSO-BULOW, Lucienne, *The Merveilleux in Chrétien de Troyes' Romances*, Genève 1976; rovněž MÉNARD, Philippe, *Chrétien de Troyes et le merveilleux*. In: Europa, revue littéraire mensuelle, No. 642, 60e année, Oct. 1982, s. 53-60; poněkud komplikovanou klasifikaci fiktivních prostorů v románu o rytíři se lvem pak navrhuje VOISSET, *Ici, ailleurs, au-delà*, s. 712-713.

¹¹⁷ Jejich vyvíjející se charakter naznačuje LE GOFF, *Středověká imaginace*, s. 94-113.

¹¹⁸ K tomu CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, s. 215-219; také ZINK, Michel, *The Place of the Senses*. In: NICHOLS, S., KABLITZ, A., CALHOUN, A. (eds.), *Rethinking the Medieval Senses*, Baltimore 2008, s. 93-101.

¹¹⁹ E 5731 a dále.

¹²⁰ O alegorických významech zahrady srv. MENEGHETTI, Maria Luisa, « *Joie de la Cort* » : *intégration individuelle et métaphore sociale dans « Erec et Enide »*. In: Cahiers de civilisation médiévale. 19e année (n°76), Octobre-décembre 1976, s. 371-379.

¹²¹ Srv. FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 94-95; i PHILIPOT, *Un épisode d'Erec et Énide*, s. 264.

¹²² Velmi důkladný a komparativní rozbor úsilí o izolaci jedince a zastavení času napříč pěti Chrétienovými romány poskytuje MICHA, *Temps et conscience chez Chrétien de Troyes*, s. 115. Hovoří přeneseně o motivu „ostrova“. Srv. ale opět i ZINK, *The Place of the Senses*, s. 96-97.

¹²³ K této problematice obecně srv. kapitolu o soukromém prostoru ve středověké fikci od Danielle Régnier-Bohler In: DUBY, Georges (dir.), *Histoire de la vie privée*, Tome 2, De l'Europe féodale à la Renaissance, Paris 1985, s. 311-391.

¹²⁴ Např. E 2029-2078, E 5234-5257, L 4658-4713.

¹²⁵ Yvain (Y 1036-1052) na posteli jí pečeného kapouna, pije víno, pak se na ní neviditelný schovává.

¹²⁶ Na uvítanou E 3284-3286, po večeři F 624-635.

branou do dalších podivuhodných světů i prostorem nečekaných dobrodružství. Vždyť spícího rytíře může ohrozit její nečekané vzplanutí od náhle vrženého hořícího kopí¹²⁷ či zuřivý lev.¹²⁸ Málokde je rytíř tak bezmocný jako v cizí posteli,¹²⁹ málokde se hranice mezi snem a skutečností stírá tak intenzivně.¹³⁰ A především, málokdy je smrt tak nebezpečná jako ve spánku, kdy se umírající nestačí vyzpovídat.¹³¹

Pochopitelně ale i prostor postele, nábytku, jehož vlastnictví si mohli dovolit jen ti nejmovitější, je místem střetu sféry veřejné a soukromé. Běžné bylo sdílet jedno lože s více lidmi.¹³² Středověk se občas může jevit jako doba kolektivní, neindividualistická, bez soukromí.¹³³ Čtenář Chrétienových románů se ale snadno přesvědčí, že lidé ve 12. století intimní prostor a samotu neustále vyhledávají, sní o ní, touží po ní.¹³⁴ Nedostatek soukromí je věčně řešený problém a konfliktní téma. I samotná „queste“, podstata všech rytířských románů, je vlastně únikem jedince z dvorské společnosti. Napjaté hledání sebe sama a vlastního místa ve světě, byť i konfrontací se vším jiným a podivuhodným, nejčastěji v lesních dobrodružných příhodách: „*Jak vidíš, jsem rytíř, jenž hledá, co nemůže nalézt.*“ „*A co bys chtěl nalézt?*“ „*Dobrodružství, abych poznal svou zdatnost a otužilost.*“¹³⁵ Celé romány jako Erec a Énide, Cligès či Rytíř se lvem svou zápletku budují na principu hledání rovnováhy mezi dostatečným vnitřním, intimním prostorem (ať už pro jednotlivce, či ve výsledku pro manželský pár) a společenskou odpovědností, budováním sociálních vazeb a neustálým a dostatečně zjevným reprezentováním stanovených sociálních hierarchií.

¹²⁷ L 503-534. K celé sérii postelových scén v románu Rytíř na vozíku srv. WHITE, Sarah Melhado, *Lancelot's Beds : Styles of Courtly Intimacy*. In: PICKENS, R. T. (ed.), *The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes*. Lexington 1983, s. 116-126.

¹²⁸ P 7692-7884.

¹²⁹ O život jde Erecovi E 3293-3504, zkouška věrnosti i hraný pokus o znásilnění čeká Lancelota (L 946-1286). Taková rizika přináší ono opěvované pohostinství chudé nižší šlechty a osamocených dívek!

¹³⁰ Nelze nezmínit erotické sny císaře Alise, vyvolané Thessalíným čarovným nápojem (C 3296-3354), natož pak průvod s krvácejícím kopím a lesklým grálem, na nějž se Perceval s Králem rybářem dívají z postele (P 3195).

¹³¹ Srv. ALEXANDRE-BIDON, Danièle, *Au lit au Moyen Âge : catalogue de l'exposition*, Tour Jean sans Peur, Paris, 2011, s. 36.

¹³² Viz F 624-667; také spící senešal Keu je přítomen milostnému shledání Lancelota s královnou (L 6658-4668).

¹³³ Tématu se široce věnuje i BLAESS, M., *The public and private face of King Arthur's Court in the Works of Chrétien de Troyes*. In: NOBLE, Peter S., PATERSON, Linda M. (eds.), *Chrétien de Troyes and the Troubadours, Essays in memory of the late Leslie Topsfield*, Cambridge 1984, s. 238-248.

¹³⁴ Jako příklad viz Yvainův stesk nad všeobecným nadšením z možnosti vydat se společně za dobrodružstvím (Y 675-677). Nic na tom nemění skutečnost, že vytoužená samota je zde do značné míry projevem soutěživé touhy o prvenství (Y 691-692); jinde pak, a to nejčastěji, má být sdílena s osobou opačného pohlaví (Y 232-235).

¹³⁵ Y 356-361.

Architekt Jan pro svého pána a jeho milou, panenskou císařovnu Fénice vybuduje těsně za hradbami největšího města světa utajenou, labyrint připomínající věž se skrytými vnitřními komnatami, součástí je i zahrada obehnaná vysokou zdí, připomínající tu výše popsanou, plnící obdobný účel – skrýt se před vnějším světem a zabezpečit si své vnitřní milostné štěstí. Toto pokřivené úsilí je však draze zapláceno symbolickou smrtí a ztrátou spojení s kosmickým rytmem a plynutím času.¹³⁶ Král Artuš nesmírně pobouřil rytíře, když se po svátečním jídle nezúčastnil společného rozprávění, nýbrž odebral se se svou chotí do ložnice, kde „se zapomněl a usnul“.¹³⁷ Spánek v nevhodnou chvíli je urážkou bdících, něčím výsostně nepatřičným a omluvitelným snad jen tím, že se daná osoba „zapomněla“, tedy že se jí z paměti nakrátko vytratilo povědomí o jejím sociálním postavení a z toho vyplývajících povinnostech.

Na druhou stranu, společnost si uvědomuje, že například intimní manželské štěstí panovnického páru prospívá i jí jako celku, což je základní sdělení příběhu Ereca a Énide.¹³⁸ Podobně i disharmonický vztah Percevala a jeho matky ve výsledku brání uzdravení Krále rybáře a tím i spásu celé chřadnoucí země.¹³⁹ Nepochybně je tedy nutno intimní klid a dvorské performance jemně snoubit a vyvážit, jedno podmiňuje druhé. Zmíněná performance však drží křehký společenský systém pohromadě a umožňuje komunikaci, jež je především vizuální, nikoli orální.

A tím se dostáváme k velkému problému zjevnosti. Viditelnost, názornost a rozpoznatelnost, na tyto faktory klade Chrétienův svět největší důraz. Jak ještě uvidíme, jsou to barvy, oblečení, světlo, symboly a gesta, jimiž se lidé navzájem identifikují a jež jim pomáhají uchopit svět kolem nich. Ve století, v němž se rodí heraldika, často známe barvu rytířovy zbroje dříve než jeho jméno.¹⁴⁰

¹³⁶ Fénice si ztěžuje, že je tomu již celých patnáct měsíců, co nespátřila slunce ani lunu (C 6344-6345).

¹³⁷ Y 42-68.

¹³⁸ Dva modely partnerského soužití a respektování či zpřetrhání sociálních vazeb ukazuje ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 44-45, 55. Obecně pozitivní vliv fungujícího manželství panovníkova na celou jeho zemi formuluje Chrétien i v C 6320-6323, teoreticky OTIS-COEUR, Leah, *Rozkoš a láska. Dějiny partnerských vztahů ve středověku*, Praha 2002, s. 144 a 150. K církevní koncepci manželství v Erecovi a Énide viz KULLMANN, Dorothea, *Hommes amoureux et femmes raisonnables. Erec et Énide et la doctrine ecclésiastique du mariage*. In: *Banquets et manières de table au moyen âge*, Aix-en-Provence 1996, s. 119-129; O manželské lásce též GUIETTE, Robert, *Sur quelques vers de Cligès*. In: *Romania*, 91, 1970, s. 75-83.

¹³⁹ Vztahu syna a matky a jeho odpovědnosti vůči staré vdově BERKVAM, Doris Desclais, *Enfance et maternité dans la littérature française des XIIIe et XIIIe siècles*. Paris 1981, k Percevalovi zvl. s. 132-134.

¹⁴⁰ Srv např. PASTOUREAU, *La vie quotidienne*, s. 100-103. Z tohoto ohledu je příznačná pasáž čtyřdenního turnaje v Oxfordu (C 4617 a dále), kde Cligès volí na každý den jinou barvu, aby zůstal až do konce nepoznán a vydobyl si tak slávu sám, bez ohledu na prestiž svého otce.

Obdobně obtíže s viditelností zasahují i chápání dne a noci. Ať už je či není solární cyklus skrytou dějovou linií Yvainova příběhu,¹⁴¹ noc je zkrátka nikoli překvapivě dobou, kdy prominentní smyslový orgán, oči, není nijak k užitku, a literát tak může popustit uzdy své imaginace.¹⁴² Výjimku činí měsíc v úplňku – svítí-li luna na cestu, lze cestovat i v noci. Vždyť její svit „udělá z noci den.“¹⁴³ Pánem nad nebeskými tělesy je Bůh, který rozhoduje mezi tmou a světlem a může tak mařit plány zákeřným zrádcům,¹⁴⁴ rotace nebeských těles je životodárná, sluneční svit, před nímž není radno se skrývat, vhání krev do žil a stejně jako zpěv slavíka je tak vždy příslibem nového vzkříšení.¹⁴⁵ Střídání dne a noci, světla a tmy lze označit za jeden z rytmizujících i významotvorných prvků Chrétienova díla. Denní světlo usnadňuje orientaci ve fyzickém i imaginárním prostoru, den je rovněž základní jednotkou měření času.

¹⁴¹ K tomu srv. WALTER, Philippe, *Canicule. Essai de mythologie sur Yvain de Chrétien de Troyes*, Paris 1988; rovněž i DEIST, Rosemarie, *Sun and Moon: Constellations of Character Gottfried's Tristan and Chrétien's Yvain*. In: WOLFZETTEL, Arthurian romance and gender, s. 50-65.

¹⁴² Názorně to na několika středověkých literárních dílech předvádí PAYEN, LEGROS, *La femme et la nuit*, s. 524.

¹⁴³ Y 1841, noční putování je ale dopřáno i Erecovi a Énide (E 4936-4970).

¹⁴⁴ Ti se v C 1688-1706 spoléhají marně na noční tmu, leč Bůh způsobí, že luna vyjde a odráží se od jejich štítů, jež tak svým nositelům spíše uškodí, než aby je chránily.

¹⁴⁵ C 6376-6381.

4) „Prosím tě a žádám – znáš tu nějaké dobrodružství?“¹⁴⁶

dezorientace a hledání jména vykročením z jistot dvorského řádu

Romány Chrétiena de Troyes již posloužily mnoha badatelům věnujícím se tzv. dějinám každodennosti – neposkytují tedy jen podněty k úvahám o vnímání vztahu času a světla, ale i bohatou zásobu detailů užitečných při všech pokusech o rekonstrukci všedních i svátečních dnů a zvláště materiálních aspektů života na západoevropském dvoře ve 12. století.¹⁴⁷ Typický je v tomto ohledu například zájem o odívání a stravování, a to tím více, že obojí bylo ve středověku prosyceno vysokou symbolickou hodnotou. Nikoli náhodou právě zbavení práva na nasycení koně a dobré ošacení je tím nejhorším možným trestem, jaký si žárlivý rytíř „Hrdý z Úhoru“¹⁴⁸ mohl vymyslet pro svou poníženou přítelkyni.¹⁴⁹ A nikoli náhodou právě nahota a syrová strava manifestuje Yvainovu důslednost na úprku před sebou samým – se šatem odhodil i své sociální postavení a s ním spojené závazky i způsoby reprezentace.¹⁵⁰ Tím nám na druhou stranu ukazuje, jak důležitá byla volba vhodného oděvu na dvoře.¹⁵¹ A podobně pak dodnes snad vůbec nejznámější výjev, který verše Chrétiena de Troyes nabízejí, totiž tajemný průvod grálu, není ničím jiným než ritualizovaným kmením Percevalova asketického prastrýce. Grál, to je mělká a široká mísa, jež se obvykle používala k podávání „štik, mihulí či lososů“,¹⁵² zde však slouží jako podnos pro podivuhodně zářící hostii.¹⁵³

Mýlili bychom se ovšem, pokud bychom oblast materiálních aspektů středověkého života a jejich symbolických obsahů považovali za definitivně zmapovanou a nekladoucí již dalších otázek. Jak například interpretovat ty pasáže románu Erec a Énide, v nichž rytíř nesmlouvavě trvá na tom, že si svou nastávající družku přivede na Artušův dvůr pouze

¹⁴⁶ Y 362-364.

¹⁴⁷ V tomto ohledu reprezentativní, fundované a i za hranice pouhého materiálního světa sahající pojetí představuje např. PASTOUREAU, *La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des chevaliers de la Table Ronde (XIIe-XIIIe siècles)*, Paris 1976.

¹⁴⁸ „Orgueilleux de la Lande“ - pojem „lande“ značí pustou, neobdělanou zemi, v případě britských ostrovů především vřesoviště. Zvolený překlad „úhor“ zachovává i latentní potenciál vývoje a zžitkování. Za pomoc s porozuměním tomuto slůvku děkuji Matouši Jaluškovi a Martinu Nejedlému.

¹⁴⁹ P 820-833.

¹⁵⁰ Y 2808-2828.

¹⁵¹ Srv. LE GOFF, Jacques, *Lévy-Strauss v Brocéliandu. Návrh analýzy dvorského románu*. In: TÝŽ, *Středověká imaginace*, s. 136-161, zvl. 137-146.

¹⁵² P 6421. Díky poustevníkově výčtu pokrmů, jež onen zvláštní, Percevašem spatřený „grál“ neobsahoval, se dozvídáme, k čemu běžné „grály“ sloužily při příležitostech méně mimořádných.

¹⁵³ P 6428, k tomu BAUDRY, Robert, *La vertu nourricière du Graal*. In: *Banquets et manières de table au Moyen âge*, Sénéfiance N. 38, Aix-en-Provence 1996, s. 433-450; BERTHELOT, *Le Graal nourricier*. In: Tamtéž, s. 451-466, a především FRAPPIER, Jean, *Le Graal et l'hostie*. In: *Les romans du Graal au XIIe et XIIIe siècle*, Paris 1956, s. 63-81.

v ubohé bílé tunice a košili, aby ji mohla řádně a skvostně vystrojit teprve královna Guenièvre, nikoliv tedy dívčini urození příbuzní?¹⁵⁴ Jacques Le Goff na základě tohoto Erecova požadavku rozvíjí antropologicky relevantní úvahy o motivu tzv. „pasování nevěsty“ oděvem, tedy symbolického přijetí do nového společenství darováním nových šatů.¹⁵⁵ Poněkud se v nich ovšem vzdaluje od celkového vyznění celého Chrétienova příběhu, tak jak jej básník (byť pravděpodobně i na základě starších pověstí) zcela nově konstruoval v 70. letech 12. století. Po zamyšlení nad celkovým kontextem díla se nyní přiklání spíše k perspektivě Zary P. Zaddy, jež tyto Erecovy požadavky považuje netoliko za Énidino sociální povznesení, ale naopak za ponížení – jí i její rodiny.¹⁵⁶ Podobný příklad zdánlivě bohatě zpracovaného, ve skutečnosti však potenciálně stále plodného badatelského pole vymezeného Chrétienovými romány je například i studium středověkého vnímání říše rostlin¹⁵⁷ a zvířat.¹⁵⁸ Našemu champagneském literátovi ale náleží i čestné prvenství v obohacení středověké artušovské literatury třeba o zákeřné trpaslíky.¹⁵⁹

Obdobně neskromná pozornost je v tomto ohledu již dlouhodobě věnována i mentálním systémům dvorského světa, sociálním reprezentacím, hierarchiím a komunikaci.¹⁶⁰ Co více, Chrétienovy veršované skladby se staly předmětem studia i pro

¹⁵⁴ E 1338-1372.

¹⁵⁵ LE GOFF, Jacques, *Kánon odívání a stolování v románu o Erekovi a Enidě*. In: TÝŽ, *Středověká imaginace*, s. 161-178, zvl. s. 162-167. Za poněkud odlišnou, leč pro srovnání zajímavou situaci považují pouhý (byť svými následky významný) dar hedvábné košile, jímž královna obdařila byzantského prince Alexandra (C 1150-1168).

¹⁵⁶ ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 20.

¹⁵⁷ I odborník na středověká zvířata, Michel Pastoureau, přiznává, že romány Chrétiena de Troyes nabízejí zvláště pro studium vnímání vegetace ve středověku ještě mnoho ořechů k rozlousknutí (Srv. rozhovor vedený Martinem Nejedlým (NEJEDLÝ, Martin, „*Rád přináším čtenářům něco nového...*“). *Rozhovor s Michelem Pastoureauem o středověku plném barev, zamilovaném medvědovi a o právu dělat si bádáním radost*. In: *Dějiny a současnost* 6, Praha 2012, s. 17-20, zvl. 19). Jeden z prvních, byť poněkud nasmělých pokusů o interpretaci artušovské flóry nabízí GIRBEA, *Communiquer pour convertir*, s. 220 a dále. Jednomu z nejvýraznějších stromů Chrétienových, podivuhodné borovici, jež chrání neklidnou lesní studánku v Rytíři se lvem, se věnuje PLANCHE, Alice, *Comme le pin est plus beau que le charme...* In: TÝŽ, *Des plantes, des bêtes et des couleurs*, Orléans 1998, s. 79-98, zvl. s. 91-92.

¹⁵⁸ Jeden příklad za všechny: Pokud bychom se přidali k relativně novému proudu středověké antropologie, totiž k dějinám časoprostorově proměnných a kulturně podmíněných emocí a jejich viditelných projevů (k tomu využívá Chrétienovy romány mj. BURROW, J. A., *Gestures and Looks in Medieval Narrative*, Cambridge 2002), zajímalo by nás kupříkladu vyjádření lítosti. Verše Y 3394-3403 by byly tedy velmi užitečné. Vděčnost a závaznost se tu projevují padnutím na kolena, pláčem, skloněním hlavy a sepětím ...předních tlap. Ano, jedná se v uvedeném příkladu o lva, což ale vůbec nevadí. Naopak, kdyby se jednalo o člověka, básník by pravděpodobně vůbec neměl potřebu nám celý fyzický projev popisovat a my bychom byli o jeho vykreslení ochuzeni.

¹⁵⁹ Srv. LECOUTEUX, *Trpaslíci a elfové ve středověku*, s. 26-28, 76. Rovněž takřka encyklopedicky MARTINEAU, *Le nain et le chevalier*, s. 156-160.

¹⁶⁰ K Chrétienově obrazu dvora názorně ZADDY, Z. P., *The courtly ethic in Chrétien de Troyes*. In: *Papers from the third Strawberry Hill Conference* 1986, Woodbridge 1988, s. 159-180, jinak si

odborníky na hospodářské či sociální dějiny.¹⁶¹ A ovšem s podivem by bylo, kdyby artušovské příběhy, postavené podle některých na konfliktu „*arma et amor*“,¹⁶² tedy na vztahu světských (a povětšinou vojenských) rytířských povinností a zvědavého vyhledávání dobrodružství na straně jedné, a lásky, rodiny a domova na straně druhé, opomenuli odborníci na dějiny genderu.¹⁶³

Bylo by to však vytyčení příliš malého cíle, kdybych zde neusiloval o nic víc než o pouhý stručný přehled témat, jimiž se medievisté pracující s Chrétienovými romány coby s historickým pramenem zabývají. Především chci názorně vyložit, jaké tematické okruhy a problémy považují za zajímavé já. V předmluvě jsem uvedl, že pátrám po projevech nejistoty. Ta se nenachází jen mezi námi historiky, kteří mnohdy nevíme, jak co nejcitlivěji porozumět tomu či onomu verši. Nejistotu jako významný dějotvorný prvek nacházím i v samotných básnickových textech – ať už jako autorův záměr, tedy jako hru středověkého intelektuála s posluchačstvem, či jako přirozený odraz skutečné zneklidňující nejistoty, kterou člověk vrcholného středověku pociťoval tak, jak ji tváří v tvář životu a světu pociťujeme my.

Pozoruhodná je tak třeba mnohoznačnost, s jakou člověk vnímá sebe samotného. Podívejme se nejprve na problém lidského těla. Obvyklé, a s novou intenzitou právě od 12. století, je chápání tohoto těla jako Božího obrazu, jako alegorie.¹⁶⁴ Zvláště u takových postav jako je rytíř Lancelot, jehož ruce, poraněné při ručkování po mečovém mostě a při vylomení

ovšem dovolím odkázat na historiografický přehled zpracovaný Martinem AURELLEM (*La Légende*, s. 305-368).

¹⁶¹ Za jakési průkopnické a stále podnětné práce v tomto směru lze považovat ty, jež se zabývají fenoménem urozených mladíků putujících za dobrodružstvím, často vlastně hlavních hrdinů artušovských románů (DUBY, Georges, *Dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle : les « jeunes » dans la société aristocratique*. In: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 19e année, N. 5, 1964, s. 835-846; KOHLER, Erich, *L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois. Étude sur la forme des plus anciens poèmes d'Arthur et du Graal*, Paris 1974; nově a méně konfliktně i AURELL, *La Légende*, s. 311). Jako další příklady z nepřeberného množství sociálně laděných studií považuji za nutné zmínit ty, jež se věnují Chrétienovi tak blízké chudé nižší šlechtě (FOULON, Charles, *Les vavasseurs dans les romans de Chrétien de Troyes*. In: *An Arthurian tapestry : essays in memory of Lewis Thorpe*, Glasgow 1981, s. 101-113; WOLEDGE, B., *Bons vavasseurs et mauvais sénéchaux*. In: *Mélanges offerts à Rita Lejeune*. Vol. II. Gembloux 1969, s. 1263-1277.), či ekonomickým podmínkám, jejichž odraz lze z románů vyčíst (JONIN, Pierre, *Aspects de la vie sociale dans Yvain*. In: *L'information littéraire*, 16, 1964, s. 47-54; KELLOGG, Judith L., *Economic and Social Tensions Reflected in the Romance of Chrétien de Troyes*. In: *Romance Philology*. Vol. XXXIX, N. 1, Berkeley 1985, s. 1-21). Předmětem mnoha sporů se stala známá pasáž z Rytíře se lvem, v níž je rytíř Yvain konfrontován s třemi sty tkadlenami v textilní manufaktuře (Y 5192-5348, souhrn diskuse i odkazy na příslušné diskutující články uvádí opět AURELL, *La Légende*, s. 362-363).

¹⁶² Srv. CARROLL, KIBLER, *Chrétien de Troyes: Arthurian Romances*, s. 6-9.

¹⁶³ WOLFZETTEL, Friedrich (ed.), *Arthurian romance and gender*, Amsterdam - Atlanta 1995. Na ženskou „totální omezenost manželstvím“ ve fikci i v realitě 12. století upozorňuje nejnověji BALDWIN, *L'entourage féminin*, zvl. s. 165-166.

¹⁶⁴ LE GOFF, Jacques, TRUONG, Nicolas, *Tělo ve středověké kultuře*, Praha 2006, s. 118; ZINK, *Introduction à la littérature française*, s. 107-112.

okenní mříže dělící ho od milované královny, jednoznačně odkazují na vykupující utrpení Kristovo.¹⁶⁵ Hravé, nicméně povětšinou konvenční zůstává i Chrétienovo pojetí lidské krásy¹⁶⁶ – dobrý člověk je krásný, a tudíž světlé pleti a zlatavých vlasů, jelikož dobrý Bůh se ve viditelném světě projevuje světlem - slunečním¹⁶⁷ i nadpřirozeným, jaké vychází právě např. z oné mísy zvané „grál“. ¹⁶⁸ Někdy se v souvislosti s tímto fenoménem uvažuje dokonce o „aristokratickém rasismu“, ¹⁶⁹ leč z alegorického hlediska je zřejmé, že kořeny tohoto pojetí a preference světlé pleti a vlasů jsou i jiné než sociální - totiž mystické.

Zastavíme-li se na okamžik právě u vlasů jako takových, shledáme, že jejich symbolická síla byla zvláště pro kurtoazní milence mimořádně hluboká.¹⁷⁰ Alexandr, který našel vlas své milované Soredamor, jež sama dospívá jakýmsi etymologickým rozborem svého jména k významu „Zlatoláska“ či „Miloblonda“, ¹⁷¹ vetkaný ve své nové košili, ¹⁷² či Lancelot, jenž po cestě za Guenièvrrou nečekaně na okraji studny narazí na její hřeben s jedním opomenutým vlasem hledané královny, ¹⁷³ oba svým následným milostným vytržením vyvolávali dle některých literárních kritiků v Chrétienově publiku značné pobavení. ¹⁷⁴ Vlas milované byl v kurtoazním světě pro milujícího neskonalým zdrojem štěstí. Jak dráždivě tedy asi působil motiv světlých vlasů, výsostných atributů ctěné i eroticky přitažlivé osoby, jež si čerstvě ovdovělá Laudine samým zoufalstvím nad smrtí svého muže rve z hlavy, zatímco se do ní viník jejího smutku, opodál skrytý rytíř Yvain, osudově zamilovává?¹⁷⁵

¹⁶⁵ Nejdůkladněji propracoval možnost mystického čtení Rytíře na vozíku Jacques RIBARD, *Chrétien de Troyes, Le chevalier de la charrette, Essai d'une interprétation symbolique*, Paris 1972.

¹⁶⁶ Standartně, „kanonicky“ krásná je Filomena (F 124-172), i její synovec, podobný krásou svému zlému otci (F 1292-1309). To, jak důkladně a právě proto nijak originálně líčí Chrétien Filomenin vzhled, je pro literární kritiky důkazem jeho mládí v době, kdy tento antický román skládal (FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 68), jiní naopak upozorňují na jeho diferencovaný popis Filomeny a především Énide vzhledem k perspektivám jednotlivých pozorovatelů (BURGESS, *The Theme of Beauty*, zvl. s. 121-127). Pozoruhodně, totiž jako štíhlý, zlatovlasý šíp je vyličena Soredamor (C 768, k tomu COLBY, *The Portrait in Twelfth-Century*, s. 150 a dále).

¹⁶⁷ Např. při popisu krásy Fénice a Cligèse (C 2736-2742).

¹⁶⁸ P 3224-3229. Nejedná se o pouhý odlesk jisker z krbu na povrchu zlaté nádoby osázené drahokamy, neboť onou září je překonáno i světlo svíček, „*tak jako hvězdy, když vyjde Slunce*.“

¹⁶⁹ Viz editorova pozn. č. 196/2 in: CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1144.

¹⁷⁰ ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 137.

¹⁷¹ C 960-978.

¹⁷² C 1156-1166.

¹⁷³ L 1355-1500.

¹⁷⁴ KLINE, *Humor in Chrétien de Troyes*, s. 121, 129-130.

¹⁷⁵ Y 1463-1470.

Všechny Chrétienovy krásy a polidštěné víly¹⁷⁶ ale kanonicky blond'até nejsou. Ryze kladná postava románu Rytíř se lvem, dívka Lunette, byla „*hnědovláska, velmi moudrá, uvážlivá a příjemná*“.¹⁷⁷ Jde o rým (brunette - Lunette)? Jde o škádlivý paradox? Či snad tmavší vlasy spolu s měsícem v dívčině jméně oponují jasnému slunci, Lunettině paní Laudine?¹⁷⁸ V Příběhu o míse zachází Chrétien ještě dál. Nejen že jedna skutečně klíčová a ve své podstatě dobrá dívčí postava není zlatovlasá. Je přímo odporná, vzhledem (a z naratologického hlediska i dějotvorným významem) nikoli nepodobná již zmíněnému lesnímu pastevci. Jednotlivé části její tváře jsou prisuzovány spíše krysím, opičím, kočičím, oslím nebo tuřím.¹⁷⁹ Nepatřičné barvy negativní dojem ještě umocňují. I její mula má plavou srst a značí tedy podezřelost a zákeřnost.¹⁸⁰ A přesto je tato dívka ryze pravdivá, přímočará a upřímná a znovu rozhybává načas zklidněné rytíře, shromážděné okolo krále Artuše, směrem k dalšímu dobrodružství, sebepoznání a zdokonalení.¹⁸¹ Ukazuje se, že poměr středověkého člověka ke spojení dobra, jasnosti a krásy na jedné straně, a špatnosti, klamu a ošklivosti na straně druhé byl mnohem složitější.¹⁸²

Chrétien de Troyes se jeví jako klerik poměrně důkladně obeznámený s mnoha vědními obory, mezi něž patří i medicína. Jeho popis příznaků melancholie, Yvainova šílenství, bývá shledáván vskutku precizním a v plném souladu s dobovou lékařskou teorií.¹⁸³ Je dobré si i v jiných případech všimnout, jak si romanopisec užívá svou pozici jakéhosi dvorního učitele, který svému obecenstvu zábavnou formou zpřístupňuje i další poznatky o fungování lidského těla. Tak třeba o početí malého Cligèse čteme: „*Po třech měsících byla Soredamor naplněna mužským semenem a zrnem, které nosila, dokud nenadešel jeho čas.*

¹⁷⁶ FRAPPIER, *Chrétien de Troyes*, s. 59-60. Rozbor fenoménu u DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 228. Někdy se hovoří i o „racionalizaci“ vílího světa (GALLAIS, *La fée à la fontaine*, s. 175-224.)

¹⁷⁷ Y 2418-2419.

¹⁷⁸ WALTER, *Canicule*, s. 200-201.

¹⁷⁹ P 4610-4717.

¹⁸⁰ Ambivalentní charakter plavé barvy a její souvislosti s barvou ryšavou popisuje UELTSCHI, Karin, *La mythique lignée des Roux : malédiction et sacralité*. In: AURELL, Martin, GIRBEA, Catalina (éds.), *L'Imaginaire de la parenté dans les romans arthuriens (XIIe-XIVe siècles)*. Actes du colloque de Poitiers, 12 et 13 juin 2009, Turnhout 2010. s. 165-178, zvl. 168.

¹⁸¹ Kladu si otázku, zda takovéto bytosti pohybující se svým směšným i děsivým zjevem na rozhraní člověka a zvířete nenacházejí k sobě jistou kunsthistorickou paralelu v tolik kontroverzních monštrózních maskách, tak typických pro katedrální stavitelství. Ukazují směr a cestu, podněcují k hlubšímu zamyšlení, brání ustrnutí, chrání prostor, o němž toho nejvíce vědí ony samy.

¹⁸² Obdobně jsou dnes zpochybňovány přímočaré etické rozměry barev a fyziognomie i v soudobé literatuře byzantské (srv. HATZAKI, Myrto, *The Good, the Bad and the Ugly*. In: JAMES, Liz (ed.), *A Companion to Byzantium*, London 2011, s. 93-107, zvl. s. 105.)

¹⁸³ Jak uvádí AURELL (*La Légende*, s. 276), Chrétien je zřejmě vůbec první, kdo do francouzského jazyka zavádí termín melancholie. Pro podrobný popis příčin a projevů (strach a smutek) i souvislosti se soudobými názory cisterciáka Viléma ze Saint-Thierry pak viz DUGGAN, *Romances of Chrétien de Troyes*, s. 160-163.

*Sémě tedy vzklíčilo tak, že plod vzrostl do podoby dítěte.*¹⁸⁴ V témže románu rovněž na několika místech¹⁸⁵ vysvětluje i vztah očí, uší¹⁸⁶ a srdce,¹⁸⁷ tak jak zamilovaná Soredamor postupně rozkrývá fungování smyslů, a jak zvolna přesouvá svou láskyplnou žalobu z očí, které aktivně do pozorovaného světa vysílají augustinovské „paprsky myslí“,¹⁸⁸ na srdce, z něž tyto paprsky skutečně vycházejí. Ale i srdce by bylo příčinou lásky jen tehdy, pokud by nebylo ochotné vůle, jež je nakonec za celé dívčino poblouznění do nastávajícího Cligèsova otce, Alexandra, shledána odpovědnou. Alexandr pak při zkoumání svého obdobného stavu, šílené zamilovanosti, jen poněkud upřesňuje aktivně-pasivní charakter zraku, když oči přirovnává ke sklíčkům lucerny, jimiž procházejí paprsky vysílané z volního popudu srdcem.¹⁸⁹ Stejně tak jako sklo, i oči světlo vysílají, ale i přijímají. Ostatně i Chrétienův současník, kontroverzní analytik dvorné lásky známý jako Andreas Capellanus, spatřuje hlavní příčinu lásky ve spatření a prohlížení (*visio*) milované osoby, a v následných představách a rozjímání (*cogitatio*) nad spatřeným.¹⁹⁰ Zamilovanost je tak výsledkem přílišné představivosti, podněcované zrakem. Pro středověké intelektuály představy svým významem nebyly příliš vzdálené od činů.¹⁹¹

I proto je tak výrazným motivem Chrétienových románů již několikrát zmiňované šílenství. S výjimkou Yvainovy melancholie, jež byla relativně přehledně vysvětlitelná vnitřní nerovnováhou tělesných šťáv, se šílenství ukazuje jako stav velmi nejednoznačný. Obtížné je rozlišit, kdy se někdo šíleným jen jeví¹⁹² a kdy je naopak skutečně posedlý neúměrnou zlobou a záští, že umíněně trvá na svých sobeckých cílech.¹⁹³ To, co však prožívá nahý, bloudící rytíř Yvain před nalezením svého lva, je každopádně velice významná přechodová

¹⁸⁴ C 2358-2364, pro přesnější, v češtině však nerealizovatelný překlad srv. ZINK, *Nature et Perceval*, s. 78-79.

¹⁸⁵ Např. C 473-521, 693-747.

¹⁸⁶ Že uši jsou jen cestou hlasu k šestému smyslu, totiž k srdci, srv. zvl. Y 150 a dále.

¹⁸⁷ ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 172; pro vztah k učení Tomáše Akvinského pak FAVATI, *Le Cligès de Chrétien de Troyes*, s. 390-391.

¹⁸⁸ „Radii menti“, srv. VANCE, Eugene, *Seeing God*. In: NICHOLS, S., KABLITZ, A., CALHOUN, A. (eds.), *Rethinking the Medieval Senses*, Baltimore 2008, s. 13-29, zvl. s. 17.

¹⁸⁹ C 707-754.

¹⁹⁰ „*Amor est passio (...) innata precedens ex visione et immoderata cogitatione formae alterius sexus.*“ (WALSH, P. G., Andreas Capellanus, s. 32 (Liber I, 1,1)).

¹⁹¹ Na což jsem narážel již v samotné předmluvě (srv. GUMBRECHT, Hans Ulrich, *Introduction, Erudite fascinations and cultural energies : How much can we know about medieval senses?* In: NICHOLS, S., KABLITZ, A., CALHOUN, A. (eds.), *Rethinking the Medieval Senses*. Baltimore 2008, s. 13-29, s. 1-10, zvl. s. 5.)

¹⁹² Perceval, když neurvale přepadává ve stanu polehávající slečnu (P 687-690)

¹⁹³ Tak otec vlastnímu synu vyčítá jeho bláznivou a nebezpečnou umíněnost (L 1788-1790, 1798-1805).

a očištná fáze v jeho cestě za sebepoznáním.¹⁹⁴ Jen šílená a smrtonosná touha, jaká stihla Filomenina věznitele Térea, je ale explicitně důsledkem přímého působení ďáblova.¹⁹⁵ Chrétien ovšem se slovíčky jako „*folie*“ či „*fou*“, znamenajícími bláznovství, nijak nešetřil. Za bláznivé označuje v podstatě vše mimořádné, co nespadá pod kategorii „*merveilleux*“¹⁹⁶ – tedy vše nepřiměřené, nevhodné či neobvyklé. Vždyť „*k zbláznění krásný*“ byl dokonce i harmonický zpěv roztodivného ptactva na tajemné lesní borovici.¹⁹⁷

Vrátíme-li se nyní od Chrétienových postřehů o lidském těle a duši k problému medicíny jako takové, přes značné znalosti je i u našeho básníka patrna stále přetrvávající skepse, kterou společnost ve 12. století k univerzitnímu studiu a praxi lékařství pocítovala.¹⁹⁸ Na rozdíl od vyhlášených salernských lékařů se mnohem větší přízni těší čarodějnice Thessala, jež se ovšem sama mezi lékaře počítá.¹⁹⁹ Svými lektvary dovede vyvolat neviditelnost, zdánlivou smrt i od skutečnosti nerozlišitelné sny. Taková magie se ale Božímu záměru zjevně neprotiví, neboť celé kouzlo se pravidelně noc co noc odehrává na manželském loži, mnohými biskupy a opaty řádně požehnaném.²⁰⁰ A zjevně velmi zajímalo i Chrétienovy posluchače, neboť rýmování pasáže, v níž Thessala připravuje svůj kouzelný nápoj, si Chrétien očividně užíval.²⁰¹ To salernští vzdělanci, kteří přijeli do Konstantinopole uzdravit Fénice, jež s Thessalinou pomocí předstírá smrt, jsou líčení vskutku výrazně negativně a posměšně. Málem by urazili císařovnu zkoumáním její vlastní moči v její přítomnosti.²⁰² Když prohlédnou Fénicin klam, litým olovem, bitím a chystaným pečením na rožni ji pak téměř zabijí, aby dokázali, že žije. Přesto je Thessalin lektvar silnější než oni. Kritizováni jsou jako hrubí lotři, kteří si za svou neurvalost ještě nechávají platit.²⁰³

¹⁹⁴ Srv. CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1180; SANTUCCI, *La folie dans Le chevalier au lion*, s. 168-171. Komplexní pohled na obraz šílenství ve středověké literatuře pak podává MÉNARD, Philippe, *Les fous dans la société médiévale. Le témoignage de la littérature au XIIe et au XIIIe siècle*. In: Romania 98, Paris 1977. s. 433-459. Mnohem rozsáhlejší, na jazykový aspekt zaměřenou studii je pak FRITZ, Jean-Marie, *Le discours du fou au Moyen Age, XIIe-XIIIe siècles. Étude comparée des discours littéraire, médical, juridique et théologique de la folie*, Paris 1992, k časové omezenosti šílenství u rytíře Yvaina srv. s. 243-244.

¹⁹⁵ Právě proto je jen částečně zbaven rozumu, aby mohl jednat ještě zákeřněji (F 483-490).

¹⁹⁶ Srv. sémantickou klasifikaci, již komentuje VALETTE, *Miracle et merveille*, s. 684.

¹⁹⁷ Y 474-475.

¹⁹⁸ Zajímavé je, že i v soudobé Byzanci, v níž se právě Chrétienův Cligès odehrává, vznikají taková satirická, protilekářsky laděná díla, jako např. skladba Timarion. Tu českým čtenářům alespoň stručně přibližuje R. DOSTÁLOVÁ, *Byzantská vzdělanost*, Praha 1990, s. 219-220. V širším kontextu k ní srv. LIVANOS, Christopher, *Trends and Developments in the Byzantine Poetic Tradition*. In: STEPHENSON, Paul (ed.), *The Byzantine World*, London 2010, s. 200-210, zvl. s. 205.

¹⁹⁹ C 3009.

²⁰⁰ C 3312-3313, CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes*, s. 1156, pozn. 252/1.

²⁰¹ C 3233-3240.

²⁰² C 5724-5745.

²⁰³ C 6034-6035.

Jejich finální defenestrace je tak všemi oslavována jako zcela zasloužená: „*Dvorní dámy ještě nikdy nedokázaly něco tak krásného.*“²⁰⁴ Léčitelství však nebylo jen záležitostí ženskou²⁰⁵ – výtečnými znalostmi hojivých bylin se honosil i vzor všech rytířů, Gauvain.²⁰⁶

Hrdinové Chrétienových románů ale nemusejí čas od času léčit pouze své tělo. A nemocná duše, to není jen ta stížená zraňujícím šípem lásky, či v šílenství bloudící po zvířecím způsobu divokým lesem. Vždyť Chrétien de Troyes coby učený a duchaplný klerik také nechtěl svými verši jenom bavit, respektive poučovat o odborných vědeckých poznatcích. Duchovně vzdělavatelná vrstva jeho románů se může jevit jako skrytější, což však neznamená, že je nepřítomna. Naopak, příliš okatého moralizování sepisovali jeho současníci dosti.²⁰⁷ Chrétienova originalita a vliv proto spočívaly v umění poctivě nepřímocárých sdělení, jež svou mnohoznačností jen nabývala na hloubce.

Champagneský i flanderský dvůr, na nichž žil a pracoval, byly součástí křesťanského světa, za jehož řádný chod přebíral i troyeský kanovník svůj dílek odpovědnosti. Neváhal své rytířské současníky na příkladech dávných artušovských příběhů kultivovat a, jak jistě věřil, duchovně povznášet. Činil tak však jejich jazykem a jim snáze přístupnou formou. Mnohým badatelům se tedy podařilo vypreparovat z Chrétienových textů jakýsi jeho obraz ideálního, vzorového dvora, prostoru, kde končí a začínají všechna rytířská dobrodružství, ale i sociální struktury, totiž systému vztahů, úkonů a gest, díky nimž měl držet pohromadě.²⁰⁸ Ve stručnosti zde tento obraz nastiňme:

Fungující královský dvůr, záruka pozemského řádu, je tvořen společenstvím rytířů a dam shromážděných kolem krále,²⁰⁹ přemísťujícího se průběžně z místa na místo po celém svém panství.²¹⁰ Tento král je prostředníkem mezi nebem a zemí,²¹¹ na níž pečuje o mír a spravedlnost.²¹² Pověřuje tedy své rytíře udržováním veřejného pořádku a ochranou všech,

²⁰⁴ C 6032.

²⁰⁵ Vedle Thessaly se ve dvou Chrétienových románech objevuje i sestra krále Artuše, víla Morgana (E 2373-2375, Y 2954-2955).

²⁰⁶ P 6910-6914.

²⁰⁷ O typických rysech Chrétienovy tvorby, o jeho důrazu na smysl románů a o jeho originálním zacházení s historií srv. ZINK, *Chrétien et ses contemporains*, s. 21.

²⁰⁸ Opět zde i níže budu odkazovat na poznámkami vybavený výklad M. AURELLA, *La Légende*, s. 303-348.

²⁰⁹ Opuštěný král v závěru Příběhu o míse je známkou rozkladu celého systému a všeobecné, zásadní krize (DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 252-253).

²¹⁰ AURELL, *La Légende*, s. 320.

²¹¹ Vystihuje to Erecův korunovační šat (E 6736-6801, srv. AURELL, *La Légende*, s. 306-308).

²¹² Artuš se často objevuje v pozici nejvyššího soudce (P 7122-7131, C 1440), jenž je důsledně spravedlivý i v těch případech, kdy se k jedné ze svářících stran přiklání (Y 6404-6406). V její prospěch však rozhodne až po nejednoznačném výsledku božího soudu soubojem rytířů Gauvaina a Yvaina (s různými ordály se v Rytíři se lvem setkáváme ještě několikrát: Y 1177-1183, Y 3680-

kdo nenosí zbraň, tedy žen, kléru a poddaných. Tito společensky zodpovědní muži jsou na dvoře ekonomicky zabezpečeni, čímž každý panovník, který si jejich společnost může dovolit, opět zvyšuje svou prestiž.²¹³ Jsou mu povinni radou a pomocí, jimiž je na oplátku podmíněna držba lén.²¹⁴ Do veřejného života jsou uvedeni obřadem pasování, kterým se začíná jejich nekonečný a často neúspěšný zápas o pevné a zjevné pozemské hierarchické uspořádání.²¹⁵ Vyslovených rad musí král dbát, za špatné rady ale nesou zodpovědnost ti, kdo je vyřkli,²¹⁶ neboť „na celém světě není jediného dvora bez špatných radců.“²¹⁷ Takovýto křehce ustanovený řád je udržován zachováváním kontinuity s minulostí a živěním starobylých tradic. Král se proto přidrží rad a zvyklostí předků, je povinen držet slovo a ve vhodnou chvíli vyrukovat s vhodným úslovím, jež legitimizuje jeho rozhodnutí.²¹⁸ Proto i organizuje zábavu, jež rovněž pomáhá držet dvorskou společnost pohromadě. Veselá mysl je ostatně i královskou povinností,²¹⁹ a proto je důležité mítí šaška,²²⁰ pořádat lovecké výpravy,²²¹ hudební vystoupení²²² či společenské hry.²²³

To ovšem neznamená, že by se dvořané nedokázali bavit i bez králova popudu. Viděli jsme již ostatně, jak také mohl probíhat čas odpočinku po dobrém jídle. Typické, a samotnému Chrétienovi jistě i blízké bylo společné vyprávění²²⁴ a čtení.²²⁵ Mimo jiné zde především přicházely ke slovu oproti rytířům zřejmě vzdělanější dvorní dámy, hlavní čtenářky a posluchačky, zdroje tvůrčí inspirace, útěchy i poučení.²²⁶ A vedle nich i na dvoře

3763, Y 4324-4576). Přísné tresty Artuš volí, jen trestá-li výstražně např. zradu (čtvrcení v C 1428-1442).

²¹³ Nevyhledávají tedy jen rytíři svého pána, ale i král jede tam, kde se nacházejí nejlepší rytíři (Y 2682-2695, kde se rytíři i Artuš sjíždějí k provizornímu dvoru Yvaina a Gauvaina).

²¹⁴ C 1066-1086.

²¹⁵ K tomu srv. FLORI, *Pour une histoire de la chevalerie*, k podstatě pasování zvl. s. 25-27 a 30-35.

²¹⁶ Názorně ve verších C 1084-1086. Tomu se věnuje i KINOSHITA, *The Poetics of Translatio*, s. 340-341.

²¹⁷ C 2617-2618.

²¹⁸ E 35-40 (zde i navzdory Gauvainově kritice).

²¹⁹ Král by neměl ukázat smutek (E 6521-6522; srv. ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 18). Smutek ale obecně nemá trvat příliš dlouho (C 2609-2612).

²²⁰ P 1252-1276.

²²¹ Např. již zmíněný tradiční lov na bílého jelena (E 35-40). Obecně však Chrétien de Troyes klade větší důraz na sokolnictví, jež je prezentováno jako základ kurtoazního vzdělání, jak pro ženy, tak pro muže (F 182-187).

²²² E 1998-2014, E 6376-6379, Y 2350-2360.

²²³ L 1642-1648, F 176-181 - zde jako by již zmíněné sokolnictví a právě hra byly podstatou vzdělání vůbec.

²²⁴ Y 8-17.

²²⁵ Y 5363-5372 (Srv. NYKROG, *Chrétien de Troyes*, s. 46-47).

²²⁶ Poctivou a tudíž k nejednoznačnému výsledku vedoucí diskusi k otázce genderu a vzdělanosti u vrcholné středověké aristokracie čti v AURELL, *Le chevalier lettré*, s. 255-258, TÝŽ, *La Légende*, s. 322. Filomena (F 172-207) je ukázkou vzorně vzdělané princezny. Výčet jejích kvalit, umů

se pohybující duchovní, kteří, jako právě Chrétien de Troyes, psali rozsáhlé rýmované skladby v románském jazyce – tak aby dovedly rozesmát,²²⁷ ale především vyvolat diskusi, podněcovat otázky i následující dlouhé rozpravy. Posluchači se museli vypořádat například s různými navzájem protikladnými genderovými rolemi jednotlivých hrdinů a hrdinek,²²⁸ potýkali se také s problémem výlučného střetu dvou jinak zcela nezpochybnitelných hodnot, jako třeba milosrdenství a štědrosti.²²⁹ Hodnotovou relativitu demonstrovali i rytíři Lancelot a Gauvain, kteří museli na misku vah položit svůj život a čest.²³⁰ Zatímco první se ve jménu kurtoazní lásky rozhodl vsadit obě a jen po kratičkém zaváhání nasedá na dehonestující vozík, rytíř Gauvain z koně k trpaslíkovi sesednout odmítl. Život přitom nasadit neváhá.²³¹

Zde se dostáváme k jádru věci, pokud jde o problém středověké literární fikce coby historického pramene. Domnívám se, že medievistu by mělo zajímat, o čem si lidé povídali, jakým způsobem přemýšleli, jaké nejasné obrazy, otázky a představy naplňovaly jejich vědomí. Činy a události zapsané v kronikách či zdokumentované v listinách lze vnímat až jako důsledek středověké imaginace, až jako projev myšlení, vnímání a snění. A, jak jsem výše demonstroval, je jen na nás, zda budeme považovat za důležitější vědomí, nebo jeho odrazy v činech. Toto rozhodnutí je z antropologického hlediska kulturně zcela relativní.

Na dvoře 12. století ale musíme počítat i s přítomností četných rušivých elementů, například protivného senešala Keu, nepřátelských zvěďů,²³² s všudypřítomnou lží a přetvářkou...²³³ Je ale toto stále ještě obraz ideálního dvora? Jistěže nikoli. Chrétien de Troyes provokuje. Ale také zvláště v Rytíři na vozíku a v Příběhu o míse zobrazuje již Artušův svět v rozkladu a samotný král často působí až komicky bezmocně. Mytická minulost

a znalostí považuje již Jean FRAPPIER (*Chrétien de Troyes*, s. 69) za výstižný nástin dovedností vyžadovaných od mladé kurtoazní dámy.

²²⁷ Zvláště vyvinutý situační i slovní humor sleduje u Chrétiena KLINE, *Humor in Chrétien de Troyes*, s. 135-139; Ironickému tónu se především v Příběhu o míse věnuje LARANJINHA, Ana Sofia, *L'ironie comme principe structurant chez Chrétien de Troyes*. In: Cahiers de civilisation médiévale. 41e année (n°162), Avril-juin 1998, s. 175-182, zvl. s. 179-180. Obecně ke komice ve francouzské literatuře vrcholného středověku viz MÉNARD, Philippe, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, Genève 1969.

²²⁸ Chrétien de Troyes ukazuje různé typy vztahů, aniž by explicitně říkal, který z nich je dle něj jakožto morální autority správný. Jen probouzí diskusi a problematizuje zdánlivé danosti. Nejprůzračnější je v tomto ohledu román Erec a Énide (srv. ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 40-55).

²²⁹ Toto vpravdě morální dilemma ústící nakonec ve prospěch kruté štědrosti musí podstoupit na své cestě rytíř Lancelot, který po dlouhém váhání setne hlavu poraženému rytíři, tak jak ho o to prosí dívka, v jejímž jménu nad ním zvítězil (L 2804-2945). Význam štědrosti podobenstvím s rozvitou růží vykládá Alexandr (C 192-217). K tomu srv. ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 124.

²³⁰ Srv. ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 133.

²³¹ L 360-394. Gauvain, dbalý dvorného chování, se pak v Příběhu o míse (P 7756-7820) před „postelí divů“ rozhoduje, zda je pro něj více ponižující nedodržet slib, či nepodstoupit nabízející se dobrodružství (Srv. KINOSHITA, *Les échecs de Gauvain*, s. 118.)

²³² C 3364-3369, C 3604-3625.

²³³ C 4547-4548.

již není projekcí šťastného, zlatého věku, ale krvavou příčinou zmatku a nepravosti v literátově současnosti. Jedná se o kritiku? Básnický obraz zoufalství nad rozpadajícími se jistotami, tak jak je Chrétien de Troyes pociťoval na sklonku svého života?²³⁴

Domnívám se, že básník a vzdělaný klerik, jakkoli je jistě strážcem takto naznačeného dvorského systému, si zároveň uvědomuje, že takový život křesťanské duši nestačí. Její cesta je nepravdělná a ustrnutí v síti již povrchních zvyklostí a formálních povinností ji postupně ničí. A proto rytíři dvůr i jeho pravidla neustále opouštějí, aby v různých dobrodružstvích zažili povyšující pokoření a lépe poznali sebe sama, přesně v souladu s některými teologickými názory objevujícími se ve 12 století.²³⁵ Yvain se k rytířskému ideálu dopracuje až poté, co projde očistným šíleným ponížením na takřka zvířecí úroveň. Až poté může vysvobodit z hadích spárů lva, napravovat křivdy a bránit bezbranné. Děj románů stojí a padá s již naznačenými konfliktními otázkami soukromí, komunikace a zjevnosti. Pojednávají o vyvíjejících se osobnostech jednotlivců²³⁶ a o jejich vztahování se ke společnosti.²³⁷ Ústřední význam pro většinu postav má to, jak je vnímají ostatní.²³⁸ Chrétienovo publikum je svědkem téhož nikdy neustávajícího teatrálního zápasu o zachování si vlastní důstojnosti a odpovídajícího sociálního postavení, jehož je samo dennodenně účastno. Je to věčná hra na vzájemné utvrzování se ve sdílení hodnot. Jde v ní o čest, slávu, hrozbu hanby a odplaty.

²³⁴ Srv. DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 247-253, 260.

²³⁵ Pro srovnání jsou tak zajímavé např. promluvy Bernarda z Clairvaux, jednoho z tvůrců „nového rytířstva“, v Kázáních na Píseň písní (o nutnosti pokorného sebepoznání zvláště kázání č. XXXI až XXXVIII (BERNARD Z CLAIRVAUX, *Kázání na Píseň písní I.*, Praha 2009, s. 410-495; srv. BOGDANOW, F., *The mystical theology of Bernard de Clairvaux and the meaning of Chrétien de Troyes' Conte du Graal*. In: NOBLE, Peter S., PATERSON, Linda M. (eds.), *Chrétien de Troyes and the Troubadours. Essays in memory of the late Leslie Topsfield*. Cambridge 1984, s. 249-282, zvl. s. 249-253; k tomuto i k otázce přístupnosti neviditelného prostřednictvím stvořených jsoucen pak rovněž STERCAL, Claudio, *Bernard de Clairvaux. Intelligence et Amour*, Paris 1998, s. 21-30). Obecný přehled teologie 12. století pak podává CHENU, M. -D., O. P., *La théologie au douzième siècle*, Paris 1976. Vzorovou ukázkou snahy o propojení studia středověké literatury a platonské tradice v dobové filosofii je článek HELLER-ROAZEN, Daniel, *The Matter of Language: Guilhem de Peitieu and the Platonic Tradition*, In: *Modern Language Notes*, Vol. 113, No. 4, French Issue (Sep., 1998), s. 851-880, jak to ostatně sám autor deklaruje na s. 853, a jak to demonstruje obrazem básníka spícího na koni, snícího lásku a čirou potencialitu jen tak, z ničeho (s. 874-875). Cílem básně je kromě přímočarého konkrétního sdělení i výraz možnosti cokoli sdělovat, básnit, snít, pociťovat a přetvářet svět (s. 877-878).

²³⁶ Či manželského páru v případě Ereca a Énide.

²³⁷ Přehled interpretačních perspektiv s důrazem na bludné putování jakožto na proces iniciační podává CHENERIE, *Le chevalier errant*, s. 70-78.

²³⁸ Fénice (C 5294-5328) záleží především na tom, co se bude říkat. Nechce utéci veřejně, tj. do jiné země, nýbrž tajně, tj. jakoby do jiného, svého vlastního světa, do jiného života, do falešné smrti, mimo čas. Isoldin prohršek vedle tělesné nevěry podle Fénice nespočíval v útěku s Tristanem, ale v tom, že se o tomto útěku všichni dozvěděli. Jde o veřejné mínění, nikoli o podstatu věci. Raději celou společnost rouhavě podvede, aby z ní mohla uniknout, než aby svět poznal, komu patří její srdce, co, proč a pro koho žije.

Podstatou většiny rytířských činů je možnost jejich performance a následného sdělení a sdílení. Vražedný boj s nepřítelem by neměl smysl, kdyby po něm nenásledoval návrat do stanů a vyprávění celého dobrodružství dámám a všem, kdo se ho neúčastnili.²³⁹

Nicméně Chrétien de Troyes je zajímavý právě tím, že ukazuje i hrdiny, kteří se této společenské hry jménem dvorský život po určitou dobu neúčastní. Perceval se komunikaci teprve učí a je mu jedno, že vypadá jako blázen,²⁴⁰ neumí odpovídat na otázky²⁴¹ ani se ptát,²⁴² je sebestředný a nedokáže konverzovat. Zato rytíř Lancelot hru na sociální role zcela opouští a vydává, ba odevzdává se na nespolečenskou, nebezpečnou, zmatenou a ponižující pašijovou cestu, na jejímž konci spatřují jedni objetí královnino, jiní Kristovo.²⁴³ Stejně tak poustevníci či již zmíněné postavy usilovně hledající soukromí si vytvářejí vlastní uzavřené světy, v nichž komunikují jedině se svým milovaným protějškem, s nímž sdílí své touhy. Před společnostmi však utíkají.²⁴⁴

Je nicméně třeba zachovat badatelskou opatrnost. Mohlo by se například zdát, že neustálé předvádění je občas kromě spánku či šílenství narušeno třeba zasněným zíráním.²⁴⁵ Jestliže však takové Percevalovo intimní rozjímání Artušův synovec Gauvain neváhá označit za stav vrcholně dvorný,²⁴⁶ nejedná se nakonec také přece jen o pouhou performanci? Vždyť tentýž Gauvain považuje za snílka každého, kdo nejezdí po světě, nezápasí na turnajích a nezdokonaluje se v rytířském umění.²⁴⁷ Následující události však tento postoj zpochybňují. Není snílkem spíše ten, kdo kvůli přílišnému zaujetí pro lesk světských klání zaspí něco podstatnějšího? Kdo se zasní v prchavém dobrodružství a zapomene na svou ženu? Co je tu sen? Svět a společnost, nebo láska a samota? Chrétien de Troyes nevyslovuje jasnou odpověď, klade ale jasné otázky. Již to je pro medievistu velice významné.

Zmínil jsem turnaje,²⁴⁸ na jejichž kolbištích rytíři získávají slávu a obdiv dam, které na jejich zápasy shlížejí z tribun a hradních oken.²⁴⁹ Někdy tvoří publikum i při osobních

²³⁹ C 3449-3451.

²⁴⁰ P 636-780.

²⁴¹ P 171-363.

²⁴² P 3568-3570.

²⁴³ Zvl. RIBARD, Jacques, *Chrétien de Troyes, Le chevalier de la charrette, Essai d'une interprétation symbolique*, Paris 1972.

²⁴⁴ Na mysli mám především již zmíněné snahy Cligèse a Fénice i Mabonagraina s Énidinou sestřenicí. K tomu srv. MICHA, *Temps et conscience*, s. 553-554.

²⁴⁵ L 711-773, P 4197-4456.

²⁴⁶ P 4457-4465.

²⁴⁷ Y 2509

²⁴⁸ O tom jak Chrétien de Troyes upozadňuje roli kořisti a jak tím ladí s církevním odporem proti turnajům viz AURELL, *La Légende*, s. 347.

²⁴⁹ Např. L 5590-5599 či C 2866-2901.

soubojích, které mohou snadno vypuknout kvůli urážce²⁵⁰ či vůbec jako jediná kurtoazní možnost zabít (pojem vraždy ostatně do Chrétienova světa nepatří). I v hrách na válku je ovšem hierarchie a pořádek. Kultura boje stanovuje, kdo má právo prvního úderu,²⁵¹ jak naložit se zajatci²⁵² nebo jaké zbraně jsou hodné či nehodné urozeného rytíře.²⁵³ A to platí jak pro obléhání hradu, při němž se pro ty nejzasloužilejší útočníky počítá s odměnou za dobytí,²⁵⁴ tak pro příjemně rozptýlující, kratochvilná večerní klání.²⁵⁵

Pro přílišné zaujetí snovým světem víl či svůdnou říší symbolických reprezentací bych však neměl opomenout něco tak obyčejného a důležitého, jako je všudypřítomné a zcela běžné hrubé násilí.²⁵⁶ Fyzické násilí, jež již není hrou ani ritualizovanou formou sociální komunikace. Při turnajích dochází k těžkým a bolestivým zraněním,²⁵⁷ osobní souboje bývají smrtelné a i sami jejich nejudatnější účastníci při nich mají strach.²⁵⁸ A to nemluvě o mnoha méně běžných, nečekaně nebezpečných situacích. Na rytíře projíždějícího branou může zničehonic spadnout ostrá a těžká mříž²⁵⁹ a nechce-li se nějakému trpaslíku ustoupit dvorní

²⁵⁰ Chrétien de Troyes odhaluje, že násilí i pocit nenávisti často vznikají z tak zdánlivě bezvýznamných, ve skutečnosti ale mimořádně závažných důvodů, jako je právě udržení dobré pověsti (C 3459 a dále). Celému rituálu a analýze zápasu o legitimitu věnuje samostatnou studii BERGERON, Guillaume, *Les combats chevaleresques dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*, Bern 2008, zvl. s. 61-64.
²⁵¹ Y 680-686.

²⁵² Ve verších C 1345-1367 je zobrazen zajímavý konflikt mezi dvornou jemností Alexandrovou, jenž raději odesílá čerstvě zajaté zrádce coby vězně milosrdné královně, a králem, jenž je chce pověsit.

²⁵³ Opozitní skupiny zde tvoří kopí a meč proti luku, sekyře či oštěpům, s nimiž zachází jediné neurození chlapi a rytíři nevychovaní (P 76-83) či šílení (Y 2821-2823).

²⁵⁴ C 1531-1548.

²⁵⁵ C 3390-3393

²⁵⁶ Např. verš Y 859 dovede zmást – vrcholná estetika souboje na koních, to zjevně autor i obecnstvo dovedlo ocenit, dnešní čtenář by však pro taková slova téměř zapomněl, že při vši té kráse jde oběma zuřivě do sebe bijícím rytířům stále o život.

²⁵⁷ Na základě pramenů 12. a 13. století (včetně Chrétienových románů) se věnuje nejčastějším zraněním při soubojích (nejprve kopím a následně mečem) SIGAL, Pierre-André, *Les coups et blessures reçus par le combattant à cheval en Occident aux XIIe et XIIIe siècles*. In: Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 18e congrès, Montpellier, 1987, s. 171-183.

²⁵⁸ Srv. Y 951. Strach jako takový je ovšem vůbec mimořádně zajímavé téma. Vidíme, že se v Chrétienově světě nevyhýbá nikomu, bojí se i milující milovaných (Y 1948-1955), je však považován za obecně nežádoucí. Víly pomáhají v nouzi spíše tomu, kdo by si nakonec díky své nebojácnosti dovedl pomoci i sám (Y 991-998). Jako velmi bojácná je zpočátku zobrazována i Ěnide, během dlouhého putování ale postupně získává sebevědomí. Tomuto jejímu vnitřnímu vývoji již bylo věnováno mnoho pozornosti (Srv. ZADDY, *Chrétien Studies*, s. 23-39), mezitím ale zájmu badatelů uniká, že hrdinka celé tři noci po sobě nespí. Strachem z Ereca a o něj a jeho pověst noci první, obávajíc se lesních nočních nebezpečností noci druhé, a ještě po celou třetí noc, čekajíc na úsvit, aby oba včas unikli z domu zrádného hostitele, chystajícího se Ereca zavraždit a Ěnide si присvojit. Na tomto příkladu je i dobře vidět, jak důležité je pro historika nevybírat jednotlivé zlomkovité pasáže coby ilustrace jeho teorií, ale vycházet z integrálního textu a především jako celek jej využívat jako historický pramen.

²⁵⁹ Y 905-959.

dámě z cesty, bez váhání ji švihne bičíkem do tváře.²⁶⁰ Jakkoli bývá champagneské Troyes prezentováno jako centrum zjemnělého (kurtoazního) života,²⁶¹ zdejší dvořané se pravidelně účastnili válečných střetů a byli uvyklí různému řešení problémů.²⁶² Zde spatřuji jisté riziko práce s (nejen) literárními prameny. Nesrovnatelné množství motivů a pozoruhodných témat může vést badatele k selekci pouze toho „zvláštního“ a v jiných románech neobvyklého, pročež opomene věnovat se tomu, co tvoří samotné jádro většiny těchto příběhů, jako například právě hrubé násilí.²⁶³

Takové násilí je dost dobře možné páchat i na sobě samém. Při četbě Chrétienových veršů mne velmi překvapilo, s jakou lehkostí běžně používá motiv sebevraždy či dobrovolné smrti.²⁶⁴ Pokouší se o ni nejen Lancelot poté, co se mylně doslechne, že ji spáchala královna,²⁶⁵ ale třeba i Yvainův lev, když se zdá, že zemřel jeho pán.²⁶⁶ Vedle již zmíněných morálních dilemat se tak tyto středověké romány psané vzdělaným představitelem církve, jež sebevraždu všeobecně odsuzuje,²⁶⁷ skutečně zabývají tím, zda život má, či nemá smysl. Důvodem k sebevraždě může být urážka,²⁶⁸ ponížení,²⁶⁹ utrpení²⁷⁰ či smrt blízké osoby, ale i odloučení od ní.²⁷¹ Se srovnatelně častou rétorickou figurou šílenství se sebevražda pojí jen zřídka. Yvain se o ni pokouší právě proto, že díky návratu z šílenství k rozumu si opět uvědomí své předchozí těžké provinění.²⁷² Chrétien de Troyes si zkrátka s tématem smrti

²⁶⁰ E 159-204.

²⁶¹ K pojmu „cortiesie“ srv. AUERBACH, *Mimesis*, 116-117.

²⁶² Mnohdy se za hlavní posluchače a čtenářky středověkých románů označují ženy (DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 100). V takovém případě ale musíme v souladu s tím, jaké máme informace o jejich divácké účasti na krvavých turnajích, uvažovat také o výrazné brutalitě středověkých žen, či alespoň o jejich zálibě v mimořádně detailně krvavém a naturalistickém popisu soubojů a bitev, jaký Chrétien de Troyes přináší (např. C 3694-3792).

²⁶³ Dnes obtížně představitelnou spotřebu kopí a tvrdost soubojů komentuje i NYKROGG, *Chrétien de Troyes*, s. 48, pozn. 20, v pramenech přechastou násilnou smrt nachází DUBY, *Dans la France du Nord-Ouest*, s. 839.

²⁶⁴ Z nepřeberného množství jen pro ilustraci např. C 3127-3131, C 3170-3173, Y 984, Y 1148-1149, Y 1542...

²⁶⁵ L 4258-4407.

²⁶⁶ Y 3506-3567.

²⁶⁷ K postoji a preventivním opatřením středověké církve viz SCHMITT, Jean-Claude, *Le suicide au Moyen Âge*. In: *Annales*. 31e an., N. 1, 1976, s. 3-28, zvl. s. 11-16; rovněž i MURRAY, Alexander, *Suicide in the Middle Ages*, Vol. II., *The Curse on Self-Murderer*, Oxford 2007; přehled sebevražd v Chrétienově díle (bohužel ovšem bez zasazení do širšího kontextu) podává LEFAY-TOURY, Marie-Noëlle, *La tentation du suicide dans le roman français au XIIe siècle*, Paris 1979, s. 92-135.

²⁶⁸ P 960-967, kde je uražena královna, již byl možná náznakem intertextuálně připomenut její cizoložný vztah s Lancelotem z předchozího románu.

²⁶⁹ L 539-582. Rytíř se pokouší vypadnout z okna. Když mu v tom Gauvain zabrání, přítomná dívka se tomu podiví s tím, že kdo se vezl na vozíku, má přece k sebevraždě důvod dostatečný.

²⁷⁰ Procné myslíc, že mrtva Filomena (F 948-1004).

²⁷¹ Yvain (Y 1538-1542) raději zemře, než aby musel opustit vězení, díky němuž je stále nablízku své milované paní.

²⁷² Y 3531-3547.

hraje. To tak ztrácí na závažnosti a není tolik zatíženo svou nezvratností. Právě naopak, mezi smrtí a životem se hrdinky a hrdinové volně pohybují - z Artušova dvora do záhrobí a zpět.²⁷³ Fénice mrtvou předstírá, aby mohla z mrtvých opět povstat a plně milovat Cligèse. O sebevraždě mluví snad každý, kdo pláče. Zkrátka je to obyčejná, nijak netabuizovaná diskursivní součást smutku. A ani tentokrát autor neodsuzuje ty, kdo pokušení smrti podlehnou. Jen konstatuje, že onomu rytíři „*nezáleží na životě, nemá-li svou milou*,“²⁷⁴ a vždy své publikum ponechává na pochybách, jež stále narůstají. Smrt se přitom v jeho díle velmi úzce pojí s láskou, jež mučí, vnáší do života zmatek,²⁷⁵ paradox²⁷⁶ a nejistotu,²⁷⁷ a tvoří tak základní dějovou náplň románů. Mnohohrstevnatý román Rytíř na vozíku lze považovat za mystický příběh o překonání sebe sama a vlastní zranitelné tělesnosti ve jménu smyslné i duchovní lásky.²⁷⁸ Láska putujících novomanželů Ereca a Énide se jen prohlubuje tím, jak jsou oba neustále vystavováni tváří v tvář hrozbě smrti a ztráty toho druhého. Zlatovlasá Soredamor brzy umírá žalem nad skolem Alexandrovým.²⁷⁹

Od Chrétiena de Troyes se tedy nikdy nedozvídáme, jaké je jeho mínění o dobré a prospěšné podobě lásky.²⁸⁰ O jeho vlastních názorech toho totiž vůbec zjistíme jen velmi málo.²⁸¹ A i mnozí hrdinové se jen postupně (pokud vůbec) dozvídají, jaké chování je vlastně správné. Těžko hledat nějaký názornější příklad takové nejistoty než v příběhu dospívajícího Percevala z Walesu. V rozmezí několika dní dostává od různých uznávaných autorit (např. od matky či zkušeného rytíře Gornemanta de Goort) různá ponaučení, z nichž některá se vzájemně rozvíjejí, jiná jsou ale v příkrém rozporu, ba dokonce, jsou-li pochopena nesprávně, působí přímo opačně. Výsledkem je, že ve chvíli, kdy se mohl z přirozené zvědavosti a soucitu zeptat, proč krvácí představené kopí a komu je nesen zářivý grál, raději neslušně,

²⁷³ Tak je strukturován zvláště román Rytíř na vozíku.

²⁷⁴ C 3689-3690.

²⁷⁵ C 439-1050.

²⁷⁶ Proti všem očekáváním a zvyklostem se odvíjí milostné putování Lancelotovo.

²⁷⁷ Včetně nejistoty, zda je opětována (C 4323-4563).

²⁷⁸ Lancelot na turnaji poslušně bojuje střídavě tak nejlépe a nejhůře, jak může, dle toho, co mu zrovna přikáže milovaná královna. Vystavuje se ohrožení, aby jej jeho milá poznala a aby demonstroval svou lásku k ní (L 5631-5900).

²⁷⁹ C 2605-2607.

²⁸⁰ Někdy byl označován za ochránce manželského svazku. Vliv na takovou charakteristiku mělo ovšem necitlivé vyčleňování Rytíře na vozíku (s jeho láskou cizoložnou a bezhlavou) z korpusu celého Chrétienova díla s tím, že byl tento román psán na objednávku vévodkyně ze Champagne - údajně se značným sebezapřením (Stručně a výstižně popisuje tuto debatu literárních vědců o Rytíři na vozíku BRUCKNER, Matilda Tomaryn, *Le Chevalier de la Charrette: That Obscure Object of Desire, Lancelot*. In: LACY, GRIMBERT, A Companion to Chrétien de Troyes, s. 137-155, zvl. s. 140-141).

²⁸¹ Jak sám přece tvrdí, čerpá a skládá (či „spojuje“, jak asi nejpřesněji dalo by se přeložit slůvko „conjointure“ v E 14) své příběhy ze starobylých knih (C 24-31, P 66-67), nebo zpracovává vévodkyní navrženou látku (L 26-29).

leč v souladu s Gornemantovou radou mlčel - ze strachu před kladením hloupých otázek.²⁸² Postupně udělované rady tak ukázaly na relativitu pravd. Nezjistíme již, zda Chrétien de Troyes usiloval ve svém nedokončeném díle o vyjádření nutnosti naučit se laskavě a citlivě tázat. Vidíme však zcela zřetelně, že středověké rozhodování bylo stejně tak obtížné jako to postmoderní. Vhodnost či nevhodnost nebyly rozhodně ani ve 12. století jednoznačnými kategoriemi. Od nejednoznačnosti a Percevalovy nejistoty není daleko k pochybám, jež tolik opěvujeme, jestliže charakterizujeme myšlení evropského novověku.

Co je sen a co skutečnost? Nejednoznačná odpověď je patrna v osudu byzantského císaře Alise, který nerozezná, že noční milostná dobrodružství, jež domněle šťastně prožívá, jsou pouhými přeludy vyvolanými Thessalíným čarovným nápojem. Pravda, toto v celém Chrétienově díle jediné výrazné snění svým charakterem odpovídá tomu, jak renesance 12. století zbavovala sny tajemnosti a klonila se k jejich čitelně kauzálnímu, psychologickému či medicínskému výkladu na fyziologickém základě.²⁸³ Uvedený příklad ale zároveň jasně demonstruje situaci, v níž přinejmenším pro vnímající subjekt není žádného rozdílu mezi fantazií a vnímáním reálně existujících vnějších skutečností. Z té nejvýznamnější z možných perspektiv je tedy v podstatě rozpor mezi skutečně existujícími objekty a představovanými či sněnými (ne)skutečnostmi zcela zanedbatelný.²⁸⁴

O nejistotě a pocitu ohrožení, jež obecně spánek mohl u rytířů vyvolávat, jsme se již zmiňovali.²⁸⁵ Souvisí ostatně s nebezpečím noci jako takové, kdy v performativním světě Chrétienových hrdinů základní smyslový orgán,²⁸⁶ oči, nemůže sloužit. K neustálému váhání hodnotovému se tak přidává i napětí z nespolehlivosti smyslového vnímání,²⁸⁷ obtíže s viditelností toho, co by mělo být zjevné a častá nemožnost určit, kdo je kdo,²⁸⁸ co je dobré, co špatné,²⁸⁹ kdo spojenec a kdo nepřítel.²⁹⁰ Svou epochu nám Chrétien ukazuje jako dobu

²⁸² P 3243-3253.

²⁸³ Srv. LE GOFF, *Za jiný středověk*, s. 291.

²⁸⁴ Srv. opět VOGT-SPIRA, *Senses, Imagination and Literature, Some epistemological Considerations*. In: NICHOLS, KABLITZ, CALHOUN, *Rethinking the Medieval Senses*, s. 60-61.

²⁸⁵ Srv. VERDON, *Dormir au Moyen Age*, s. 759. Naopak ranní probuzení je u Chrétiena častou pomůckou pro započetí nové zápletky (to analyzuje MADDUX, Donald, *The Awakening: A Key Motif in Chrétien's Romances*. In: PICKENS, R. T. (ed.), *The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes*, Lexington 1983, s. 31-51, zvl. s. 37).

²⁸⁶ Perceval (P 4160-4215) si na Blanchefleur vzpomene nikoli při závanu větru či známé vůně nebo dokonce při významově bohatém souzvuku či myšlence, ale při pohledu na barevný obraz připomínající mu její tvář. A to i přesto, že většinu času s ní strávil v noci.

²⁸⁷ GUMBRECHT, *Introduction, Erudite fascinations and cultural energies, How much can we know about medieval senses?* In: NICHOLS, KABLITZ, CALHOUN, *Rethinking the Medieval Senses*, s. 9.

²⁸⁸ Y 2277-2280. Artuš po hlase Yvaina nepoznává, potřebuje ho spatřit či znát jeho jméno.

²⁸⁹ C 3050-3051.

²⁹⁰ C 3486-3543. Zde nejen záměna zbroje, ale i sociálních rolí, neboť Cligès užívá k dekapitaci poraženého jeho vlastní meč, aby i sám sobě coby napodobitel zabitého protivníka vyslaného za ním

nejistoty, mnohoznačnosti, a také proměnlivosti. Staré pořádky se rozpadají, hierarchie se narušují,²⁹¹ žádné společenské postavení nemá vliv na pocit štěstí či zoufalství.²⁹² A romány? Ty jsou nedokončené a nesrozumitelné.²⁹³

Okamžiky váhání²⁹⁴ a rozhodování²⁹⁵ prožívají totiž nejen románové postavy, nýbrž i posluchači, jimž Chrétien své verše věnoval.²⁹⁶ Historickým pramenem nám přece není jen obsah Chrétienova díla, ale i samotná jeho forma. Je důležité si uvědomit, jak autoritativně si pisatel s posluchačem pohrává, jak mu dává i tak základní sdělení, jakými jsou kupříkladu jména samotných hlavních hrdinů.²⁹⁷ Jak ho stále překvapuje, znejišťuje a mate nepochopitelnými, mírně zázračnými či prostě jen nečekanými epizodami.²⁹⁸ Rozhodně nechci Chrétienovi de Troyes pro tuto mnohost předkládaných možností a absenci jasného správného životního modelu ahistoricky přisuzovat podporu názorové diverzity či tolerance v dnešním slova smyslu. Na druhou stranu se ale domnívám, že se ve svých textech projevuje jako intelektuál, který si uvědomuje komplikovanost a zdánlivou nejednoznačnost světa, a který reflektuje obtížnost orientace v něm. Ukazuje svým současníkům, že v některých situacích ke správnému rozhodnutí nestačí jen přiklonit se ke všeobecně uznávaným a osvědčeným zvyklostem. Z pozice básníka proto obvykle také namísto jediné pravdy předkládá mnoho vzájemně propletených možností ke zvážení a přemýšlení.

Pokud bych měl přes všechny uvedené výhrady přece jen vysledovat nějaké jednotné sdělení prosvítající romány Chrétiena de Troyes, bylo by to přesvědčení, že identita křesťanského rytíře se utváří, vrství a odehrává v neustálém pohybu.²⁹⁹

Snad proto tedy Perceval uhádne své jméno až na cestě.

setnout mu hlavu připadal si v převleku věrohodnější. Lest převleku využil při obléhání Windsoru i jeho otec a on sám bude s tím, že není možno identifikovat rytíře jinak než pohledem na jeho zbroj či dotazem po jeho jméně, pracovat i při nabývání proslulosti při turnajích na Artušově dvoře

²⁹¹ Srv. DOUDET, *Chrétien de Troyes*, s. 247-253. (Perceval i Énide společensky stoupají, dvůr je stížen neustálými vpády drzých, nezvaných návštěvníků, král je opuštěn rytíři, královna unesena...)

²⁹² Artušovské romány 13. století tak budou trvat na tom, že nakonec dokonce i rodinný původ je v křesťanské perspektivě irelevantní, neboť cesta ke spáse je zkušeností a úkolem ryze individuálním (AURELL, GIRBEA, *Rapport introductif*. In: TÍŽ: *L'Imaginaire de la parenté*, s. 33-36).

²⁹³ K nezřetelnosti smyslu srv. AUERBACH, *Mimesis*, s. 113.

²⁹⁴ Exemplárně pochybuje například Lancelot před nastoupením na vozík (L 360-377).

²⁹⁵ Gauvain dlouze zvažuje, zda se má či nemá zúčastnit turnaje (P 5091-5101), zmínili jsme již morálně těžké rozhodnutí Lancelotovo (L 2804-2945).

²⁹⁶ Příkladem cíleně vyvolávaného napětí může být verš Y 2669-2671.

²⁹⁷ L 3666, P 3575.

²⁹⁸ A to vše přesto, že základní dějové schéma, jak se shoduje kritika, zůstává podobné (srv. AURELL, *La Légende*, s. 209; NYKROG, *Chrétien de Troyes*, s. 53 a 185).

²⁹⁹ Myslím, že se jedná o něco lehce odlišného od „*filosofie akce*“, jak ji chápe A. MICHA, *Temps et conscience chez Chrétien de Troyes*, s. 122.

5) „Tohle vám, já blázen, už nikdy nebudu vyprávět,“³⁰⁰ neboli závěr

Když mi Martin Nejedlý, vedoucí a ideový původce této bakalářské práce, upřesňoval její zadání, jako hlavní úkol vytyčil sestavit jakýsi přehled badatelských okruhů, jimiž se medievisté na základě veršovaných románů Chrétiena de Troyes zabývají. Právě o takovýto úvod (tematickým záběrem pokud možno široký a pestrý) jsem se tedy v mezích daných stanoveným rozsahem pokusil. Zároveň jsem však vždy důsledně dbal na to, abych zdůrazňoval, která témata a způsoby čtení vnímám jako zajímavé, badatelsky slibné a přínosné já. Považuji totiž tento text za základní kámen své další dlouhodobé budoucí práce – systematického studování, zpřístupňování a překládání Chrétienova díla.

Konkrétně jsem jako interpretačně jednotící prvek zmínil především nejistotu. Nejistotu z textu, ze světa a z člověka, kterou Chrétien de Troyes záměrně a provokativně vyvolával (a ovšem vyvolává dodnes), ale zároveň vyjadřoval, tak jak ji cítil a jak ji cítili i čtenáři a posluchači jeho románů. Nedomnívám se totiž, že by středověk byl dobou pro plný lidský život jakkoli „jistější“, než je doba současná. Šestice Chrétienových románů k tomu slouží jako vynikající důkazní materiál. Málokterý historický pramen dovede přece tak dobře vystihnout lidské pocity a verbalizované vnímání okolního světa, jako právě pramen literární.

Postupně jsem na předchozích stranách ukázal, jaká napětí Chrétien de Troyes reflektoval ve vztahu k časoprostorovému dějišti lidského života a jaké rozpory zachycoval v lidské bytosti jako takové. Co se týče (nejen politického) místopisu, jeho texty jsou plné odrazů reality i úniků z ní. Závažným dějotvorným činitelem je vedle jak imaginárního, tak i materiálního prostoru rovněž věčně plynoucí čas. Jeho nezastavitelný tok na nejnižší úrovni omezuje i svírá lidské kroky a vybízí k iluzorním pokusům o vystoupení z něj. Z určitého odstupu je ale zřejmé, že ve svém pohybu lidskou bytost formuje, sceluje a učí ji naplňovat přítomnost.

Ať už bylo Chrétienovo vzdělání a postavení v církevní hierarchii hrabství Champagne jakékoli, i v jeho obrazu člověka – rytíře se zračí jeho pevné teologické zakotvení, které neváhá prokázat odvážným prolínáním několika mnohoznačných plánů, aby základní duchovně vzdělavatelná linka svou očividností neodrazovala od četby a poslechu. Právě proto je tak důležitým prvkem jeho tvorby všudypřítomná nadsázka a humor. A právě proto lze v jeho verších tak dobře vysledovat onu linii, naznačenou na předchozích stranách, vedoucí od společnosti a jedince ve vleku hierarchií a sociálních rolí k jedinci jakožto individualitě vztahující se samostatně ke světu. Chrétienem představení hrdinové jsou totiž rozporuplní

³⁰⁰ Y 577-578.

a vybízejí k zamyšlení, s plným vědomím se neustále pohybují na hranici života (lásky) a smrti, což asi nejpřesvědčivěji dokládá naprosto netabuizovaný a takřka všudypřítomný motiv sebevraždy.

Jistoty ostatně nenabízí ani prostředí, pro něž byly Chrétienovy romány primárně určeny – panovnické dvory. Naopak, i ony podléhají úpadku a pomíjivosti, i ony jsou spíše jen divadelním jevištěm než skutečným existenciálním zápasštěm. To důležité (jakkoli fiktivní) se vždy odehrává nikoli před očima krále a dvořanů, zapletených do her soutěživé zjevnosti a performance, nýbrž kdesi o samotě, spíše v oblastech obtížně uchopitelných a hraničních, ať už se jedná o říční břehy, lesní poustevnické chýše či například znepokojivé postele. Všude, kde konvenční kurtoazní zákonitosti neplatí, kde je běžné smyslové vnímání rozostřeno (tu lapením mysli v šílenství, jindy zas jen příchodem hluboké noci), kde je nutno se nově, bezprecedentně rozhodovat.

Představením Chrétienových románů jsem se tedy pokusil o jakýsi drobný průnik, sondu do komplexního myšlení frankofonního aristokrata 12. století. Do myšlení, jež si většinou neuvědomuje jasnou pravdu, jež dennodenně váhá mezi protikladnými prioritami manželské či cizoložné lásky, pokory a zbožnosti, vazalské či otrocké poslušnosti, dvorných ctností, osobní cti či slávy, jež i upadá do stavu šílenství, v němž žádné priority snad ani vůbec neexistují. Snažil jsem se ukázat především nezdolnou chuť hravě přemýšlet, touhu rozvíjet debatu a tázat se ve výsledku po hodnotách, po správném žití. Chrétien de Troyes svým čtenářům nepředkládá jednoznačná stanoviska, ale různé možnosti a hry. A přesto, ba právě proto zůstává ve své programové nejasnosti a záměrné hádankovitosti filozoficky závažným.

Myslím si ostatně, že hledání jasné a jednoznačné interpretace historických pramenů je celkově projevem snahy nalézt jasný a jednoznačný výklad pro náš život současný. Naše dnešní povědomí o nás samých bývá velmi komplikované a svou nepřehledností rozčilující. A právě proto snad občas míváme sklon nalézat zdánlivou jednoduchost v prostorově či časově vzdálených kulturách.³⁰¹ Pátrání po snadných vysvětleních odlišností jiných kultur tak zrcadlí neklid z naší vlastní nejednoznačnosti. Historická antropologie, soustředěná v tomto případě na literární prameny, nás nutně vyzývá k přijetí diverzity nejen v kulturách minulých, ale i v civilizaci přítomné, ba dokonce v nitru každého přítomného jednotlivce.³⁰²

³⁰¹ K tomu srv. LÉVY-STRAUSS, Claude, *Strukturální antropologie*, Praha 2006, s. 96-109. Lévy-Strauss se ostatně věnoval i tradici motivů z Příběhu o míse (*De Chrétien de Troyes à Richard Wagner*. In: TÝŽ, *Le regard éloigné*, Paris 1983, s. 301-324).

³⁰² Dostáváme se tak k tomu, čím Paul Ricoeur odlišoval symbol (a za symbolické, tedy vybízející k interpretaci, Chrétienovy romány ovšem považuji) od pouhého znaku – charakteristická

Řeklo by se tedy snad, že je historická antropologie obohacující. To je ale nesmyslné tvrzení, neboť vskutku není koho obohacovat. Bohatí jsme. Tato věda nám ale umožňuje více si toho všimat.³⁰³ A právě proto při psaní této bakalářské práce i tak dobře vynikl význam literárního pramene jako takového, důležitost, ano nenahraditelnost literární fikce pro jakékoli historické poznání. Historického antropologa totiž opravdu zajímá nejen chování lidí a jejich každodenní viditelné úkony, ale také příčiny zjevné činnosti či nečinnosti.³⁰⁴ Nejde jen o to, co a jak lidé kdy v minulosti dělali, ale především o vědomí, jež jakékoli konání zakládá a podmiňuje. Proto je tak důležité pokoušet se proniknout co nejhlouběji do středověké imaginace a poznávat fiktivní obrazy a myšlenkové pochody. Co si lidé mysleli, o čem si povídali, co si představovali, jaké romány si četli. Již jen to je samo o sobě velice zajímavé a přinejmenším stejně tak významné, jako deskripce či analýzy viditelných událostí či ekonomických a sociálních struktur.

je víceznačnost a nemožnost jej analyzovat vyčerpávajícím způsobem, čímž právě symbol vyzývá k participaci a reflexi i samotný rozporuplný subjekt, čtenáře, historika (srv. HUŠEK, Vít, *Symbol ve filosofii Paula Ricoeura*, Svitavy 2004, s. 53 a 117).

³⁰³ Na vnitřní, „*interní diversifikaci*“ upozorňuje opět také LÉVY-STRAUSS, Claude, *Race et histoire*, Paris 1952, s. 9-10.

³⁰⁴ Srv. např. SCHMITT, Jean-Claude, *L'anthropologie historique de l'Occident médiéval. Un parcours*. In : L'Atelier du Centre de recherches historiques [En ligne], 06 | 2010, mis en ligne le 19 juin 2010, <http://acrh.revues.org/1926>, 16. 4. 2013.

Prameny

- BARTSCH, Karl (ed.), *Wolfram's von Eschenbach Parsifal und Titirel*, Leipzig 1870.
- BERNARD Z CLAIRVAUX, *Kázání na Píseň písni I.* (přel. M. Koronthályová), Praha 2009.
- EMLER, Josef, *Fontes Rerum Bohemicarum IV*, Praha 1884.
- GEOFFREY Z MONMOUTHU, *Dějiny britských králů* (přel. J. Fuksová), Praha 2010.
- CHRÉTIEN DE TROYES, *Oeuvres complètes* (éd. Daniel Poirion, Anne Berthelot, Peter F. Dembowski, Sylvie Lefèvre et al.), Paris 1994.
- MARIE DE FRANCE, *Lais* (ed. K. Warnke, přel. L. Harf-Lancner), Paris 1990.
- Mabinogi, Keltské pověsti* (přel. Jan Vilikovský), Praha 1995.
- ŠIMEK, František (ed.), *Staré letopisy české z Vratislavského rukopisu novočeským pravopisem*, Praha 1937.
- Tandariáš a Floribella*, In: *Rytířské srdce majíce, Česká rytířská epika 14. století* (ed. E. Petrů), Praha 1984, s. 257-309.
- Tristram a Izalda* (ed. Z. Tichá), Praha 1980.
- WALSH, P. G. (ed.), *Andreas Capellanus on Love*, London 1982.
- Život svaté Kateřiny* (ed. E. Petrů, V. Vážný), Praha 1999.

Literatura

- ADOLF, Helen, *A Historical Background for Chrétien's Perceval*. In: PMLA, Vol. 58, No. 3 (Sep., 1943), s. 597-620.
- AJAM, Laurent, *La forêt dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*. In: Europe, revue littéraire mensuelle, No. 642, 60e année, Oct. 1982, s. 120-125.
- ALEXANDRE-BIDON, Danièle, *Au lit au Moyen Âge : catalogue de l'exposition*, Tour Jean sans Peur. Paris 2011.
- AUERBACH, Erich, *Mimesis. Zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*, Praha 1998.
- AURELL, Martin, *La légende du roi Arthur 550-1250*, Paris 2007.
- AURELL, Martin, *La matière de Bretagne vers le continent au XIIIe siècle*. In: GENET, J.-Ph., RUGGIU, F.-J. (dir.), *Les idées passent-elles la Manche? Savoirs, représentations, pratiques (France-Angleterre, Xe-XXe siècle)*, Paris 2007, s. 287-303.

- AURELL, Martin, *Le chevalier lettré*, Paris 2011.
- AURELL, *L'Empire des Plantagenêt (1154-1224)*, Paris 2003.
- AURELL, Martin, GIRBEA, Catalina (éds.), *L'Imaginaire de la parenté dans les romans arthuriens (XIIIe-XIVe siècles)*. Actes du colloque de Poitiers, 12 et 13 juin 2009, Turnhout 2010.
- AZZAM, Wagih, *Le printemps de la littérature. La « translation » dans Philomena de Crestiens li gois*. In: *Littérature*, N°74, 1989. Le miroir et la lettre. Écrire au Moyen Âge, s. 47-62.
- BALDWIN, John W., *L'entourage féminin de Philippe Auguste*. In: *Femmes de pouvoir, femmes politiques durant les derniers siècles du Moyen Âge et au cours de la première Renaissance*, Bruxelles 2012, s. 159-166
- BAUMGARTNER, Emanuelle, *Chrétien de Troyes, Le Conte du Graal*, Paris 1999.
- BARTHÉLEMY, Dominique, *La Chevalerie. De la Germanie antique à la France du XIIe siècle*, Paris 2007.
- BAUDRY, Robert, *La vertu nourricière du Graal*. In: *Banquets et manières de table au Moyen âge*, *Sénéfiance* N. 38, Aix-en-Provence 1996, s. 433-450.
- BAŽANT, Vojtěch, *Případ stadického krále. Královská idea v kolektivních identitách středověku* (dosud nepublikováno).
- BENTON, John. F., *The Court of Champagne as a Literary Center*. In: *Speculum*, Vol. 36, No. 4 (Oct., 1961), s. 551-591.
- BERGERON, Guillaume, *Les combats chevaleresques dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*, Bern 2008.
- BERKVAM, Doris Desclais, *Enfance et maternité dans la littérature française des XIIIe et XIVe siècles*. Paris 1981.
- BESSON, Anne (dir.), *Le roi Arthur au miroir du temps. La légende dans histoire et ses réécritures contemporaines*. Dinan 2007.
- BEZZOLA, Reto R., *Le sens de l'aventure et de l'amour (Chrétien de Troyes)*, Paris 1947.
- BLAESS, M., *The public and private face of King Arthur's Court in the Works of Chrétien de Troyes*. In: NOBLE, Peter S., PATERSON, Linda M. (eds.), *Chrétien de Troyes and the Troubadours. Essays in memory of the late Leslie Topsfield*, Cambridge 1984, s. 238-248.
- BOGDANOW, F., *The mystical theology of Bernard de Clairvaux and the meaning of Chrétien de Troyes' Conte du Graal*. In: NOBLE, Peter S., PATERSON, Linda M. (eds.), *Chrétien de Troyes and the Troubadours. Essays in memory of the late Leslie Topsfield*. Cambridge 1984, s. 249-282.

- BOK, Václav, *Německá a česká literatura 13. a 14. století*. In: *Speculum medii aevi, Zrcadlo středověku*. Sborník přednášek proslovených v rámci cyklu o kultuře a literatuře středověku, který proběhl na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v únoru až květnu 1998, Praha 1998, s. 163-179.
- BOK, Václav, *Zur Rezeption von Eigennamen der mittelhochdeutschen Hofepik in Böhmen und Mähren*. In: *Literatur-Geschichte-Literaturgeschichte. Beiträge zur mediävistischen Literaturwissenschaft. Festschrift für Wolker Honemann zum 60. Geburtstag*, Frankfurt am Main 2003, s. 113-123.
- BOUHAÏK-GIRONÈS, Marie, *L'Historien face à la littérature : A qui appartiennent les sources médiévales?* In: *Être historien du Moyen Âge au XXIe siècle: XXXVIIIe Congrès de la SHMESP* (Cergy-Pontoise, Évry, Marne-la-Vallée, Saint-Quentin-en-Yvelines, juin 2007), Paris 2008, s. 151-161.
- BRETEL, Paul, *Les ermites et les moines dans la littérature française du Moyen Age (1150-1250)*, Paris 1995.
- BULLOCK-DAVIES, Constance, *Chrétien de Troyes and England*. In: *Arthurian Literature I*, 1981, s. 1-61.
- BURGESS, Glyn S., *The Theme of Beauty in Chrétien's Philomena and Erec et Enide*. In: *An Arthurian tapestry : essays in memory of Lewis Thorpe*, Glasgow 1981, s. 114-128.
- BURROW, J. A., *Gestures and Looks in Medieval Narrative*, Cambridge 2002.
- CARASSO-BULOW, Lucienne, *The Merveilleux in Chrétien de Troyes' Romances*, Genève 1976.
- CARROLL, Carleton W., *Quelques observations sur les reflets de la cour d'Henri II dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*. In: *Cahiers de civilisation médiévale*. 37e année (n°145-146), Janvier-juin 1994. Henri II Plantagenêt et son temps. Actes du Colloque de Fontevraud. 29 septembre – 1er octobre 1990, s. 33-39.
- CARROLL, Carleton W., KIBLER, William W. (ed. a přel.), *Chrétien de Troyes. Arthurian Romances*, London 1991.
- CIGGAAR, Krijnie, *Encore une fois Chrétien de Troyes et la matière byzantine : la révolution des femmes au palais de Constantinople*. In: *Cahiers de civilisation médiévale*. 38e année (n°151), Juillet-septembre 1995, s. 267-274.
- CIGGAAR, Krijnie, *Chrétien de Troyes et la « matière byzantine » ; les demoiselles du Château de Pesme aventure*. In: *Cahiers de civilisation médiévale*. 32e année (n°128), Octobre-décembre 1989, s. 325-331.

- COLBY, Alice M., *The Portrait in Twelfth-Century French Literature. An Example of the stylistic originality of Chrétien de Troyes*, Genève 1965.
- CORBIN, Henry, *Mundus imaginalis aneb Imaginární a imaginální*, Praha 2007
- CURTIUS, Ernst Robert, *Evropská literatura a latinský středověk*, Praha 1998.
- ČERNÝ, Václav, *Staročeská milostná lyrika a další studie ze staré české literatury*, Praha 2009.
- DOSTÁLOVÁ, Růžena, *Byzantská vzdělanost*, Praha 1990.
- DOUDET, Estelle, *Chrétien de Troyes*, Paris 2009.
- DRAGONETTI, Roger, *La vie de la lettre au Moyen Age. Le Conte du Graal*, Paris 1980.
- DUBOST, Francis, *Le Conte du Graal ou L'Art de faire signe*. Paris 1998.
- DUBY, Georges, *Dans la France du Nord-Ouest au XIIe siècle : les « jeunes » dans la société aristocratique*. In: Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. 19e année, N. 5, 1964. s. 835-846.
- DUBY, Georges (dir.), *Histoire de la vie privée*, Tome 2, De l'Europe féodale à la Renaissance, Paris 1985.
- DUGGAN, Joseph, *Romances of Chrétien de Troyes*, New Haven 2001.
- DUNTON-DOWNER, Leslie, *The Horror of Culture: East West Incest in Chrétien de Troyes's "Cligés"*. In: New Literary History, Vol. 28, No. 2, Medieval Studies (Spring, 1997), s. 367-381.
- FAVATI, Guido, *Le Cligès de Chrétien de Troyes dans les éditions critiques et dans les manuscrits*, In: Cahiers de civilisation médiévale. 10e année (n°39-40), Juillet-décembre 1967. s. 385-407.
- FLORI, Jean, *Pour une histoire de la chevalerie. Adoubement dans les romans de Chrétien de Troyes*. In: Romania 114, 1996, s. 21-53.
- FLORI, Jean, *Rytíři a rytířství ve středověku*, Praha 2008.
- FOULON, Charles, *Les vavasseurs dans les romans de Chrétien de Troyes*. In: An Arthurian tapestry : essays in memory of Lewis Thorpe, Glasgow 1981, s. 101-113.
- FOURIER, Alain, *Le courant réaliste dans la littérature en France au Moyen Age*, Tome I, Les débuts (XXe siècle), Paris 1960.
- FRAPPIER, Jean, *Autour du Graal*, Genève 1977.
- FRAPPIER, Jean, *Chrétien de Troyes et le mythe du Graal. Étude sur Perceval ou le Conte du Graal*, Paris 1972.
- FRAPPIER, Jean, *Chrétien de Troyes: l'homme et l'oeuvre*, Paris 1957.

- FRAPPIER, Jean, *Le Graal et l'hostie*. In: Les romans du Graal au XIIe et XIIIe siècle, Paris 1956, s. 63-81.
- FRITZ, Jean-Marie, *Le discours du fou au Moyen Age, XIIe-XIIIe siècles. Étude comparée des discours littéraire, médical, juridique et théologique de la folie*, Paris 1992.
- GALLAIS, Pierre, *La fée à la fontaine et à l'arbre*, Amsterdam – Atlanta 1992.
- GALLAIS, Pierre, *Le sang sur la neige (le conte et le rêve)*. In: Cahiers de civilisation médiévale. 21e année (n°81), Janvier-mars 1978, s. 37-42.
- GALLAIS, Pierre, *Lexique significatif des oeuvres narratives de Chrétien de Troyes à partir des concordances de Montréal et de Liège*, Poitiers (rok vyd. neuveden).
- GIRBEA, Catalina, *Communiquer pour convertir dans les romans du Graal, XIIe-XIIIe siècles*, Paris 2010.
- GOUTTEBROZE, J. G., *Qui perd gagne. Le Perceval de Chrétien de Troyes comme représentation de l'Oedipe inversé*, Paris 1983.
- GUÉRET-LAFERTÉ, Michelle, *De Philomèle à Philomena*. In: PETIT, Aimé (ed.), La déclaration amoureuse au Moyen Âge : actes du colloque du Centre d'études médiévales et dialectales de Lille III, Université Charles-de-Gaulle - Lille 3, 21, 22 et 23 septembre 1995, Villeneuve d'Ascq 1997, s. 45-56.
- GUERREAU-JALABERT, Anita, *Index des motifs narratifs dans les romans arthuriens français en vers (XIIe-XIIIe siècles)*, Genève 1992.
- GUIETTE, Robert, *Sur quelques vers de Cligès*. In: Romania, 91, 1970, s. 75-83.
- GYÓRY, Jean, *Prolégomènes à une imagerie de Chrétien de Troyes*. In: Cahiers de civilisation médiévale. 10e année (n°39-40), Juillet-décembre 1967, s. 361-384.
- HAIDU, Peter, *The Hermit's Potage: Deconstructon and history in Yvain*. In: PICKENS, R. T. (ed.), The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes, Lexington 1983, s. 127-145.
- HANNING, Robert W., *The Individual in Twelfth-century Romance*, London 1977.
- HASKINS, Charles Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge Mass. 1927.
- HATZAKI, Myrto, *The Good, the Bad and the Ugly*. In: JAMES, Liz (ed.), A Companion to Byzantium, London 2011, s. 93-107.
- HELLER-ROAZEN, Daniel, *The Matter of Language: Guilhem de Peitieux and the Platonic Tradition*, In: Modern Language Notes, Vol. 113, No. 4, French Issue (Sep., 1998), s. 851-880.
- HOEPFFNER, E., *La Philomena de Chrétien de Troyes*. In: Romania 57, 1931, s. 13-74.
- HUŠEK, Vít, *Symbol ve filosofii Paula Ricoeura*, Svitavy 2004.

- CHANDÈS, Gérard, *Le serpent, la femme et l'épée. Recherches sur l'imagination symbolique d'un romancier médiéval: Chrétien de Troyes*. Amsterdam 1986.
- CHANDÈS, Gérard, *Recherches sur l'imagerie des eaux dans l'oeuvre de Chrétien de Troyes*. In: Cahiers de civilisation médiévale. 19e année (n°74), Avril-juin 1976. s. 151-164.
- CHÊNERIE, Marie-Luce, *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIe-XIIIe siècles*, Genève 1986.
- CHENU, M. -D., O. P., *La théologie au douzième siècle*, Paris 1976.
- JALUŠKA, Matouš, *Tradice radosti*. In: Člověk tradice, č. 1., jaro 2010, s. 32-38.
- JONIN, Pierre, *Aspects de la vie sociale dans Yvain*. In: L'information littéraire, 16, 1964, s. 47-54.
- KAY, Sarah, *Who was Chrétien de Troyes?* In: Arthurian Literature XV, 1997, s. 1-35.
- KELLOGG, Judith L., *Economic and Social Tensions Reflected in the Romance of Chrétien de Troyes*. In: Romance Philology. Vol. XXXIX, N. 1, Berkeley 1985, s. 1-21.
- KELLY, Douglas, *Le jeu de la vérité*. In: Chrétien de Troyes, Le chevalier au lion : Approches d'un chef d'oeuvre. Paris 1988, s. 105-117.
- KINOSHITA, Sharon, *Chrétien de Troyes's Cligès in the Medieval Mediterranean*. In: Arthuriana 18.3 (2008), s. 48-61.
- KINOSHITA, Sharon, *Les échecs de Gauvain ou l'utopie manquée*. In: Littérature, N°71, 1988. Passions / Fictions, s. 108-119.
- KINOSHITA, Sharon, *The poetics of Translatio : French-Byzantine Relations in Chrétien de Troyes' Cligès*. In: Exemplaria, 8, 1996, s. 315-354.
- KLINE, Galen Richard, *Humor in Chrétien de Troyes*, Western Reserve University 1966.
- KOHLER, Erich, *L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois. Étude sur la forme des plus anciens poèmes d'Arthur et du Graal*, Paris 1974.
- KUGLER, Hartmut, *Le roi Arthur sur les bords de la Baltique*. In: Relations, échanges, transferts en Occident au cours des dernières siècles du Moyen Age. Hommage à Werner Paravicini, Paris 2010, s. 467-482.
- KULLMANN, Dorothea, *Hommes amoureux et femmes raisonnables. Erec et Énide et la doctrine ecclésiastique du mariage*. In: Banquets et manières de table au Moyen âge, Sénéfiance N. 38, Aix-en-Provence 1996, s. 119-129.
- LACY, Norris J., GRIMBERT, Joan Tasker (eds.), *A Companion to Chrétien de Troyes*, Cambridge 2005.
- LACY, Norris J., KELLY, Douglas, BUSBY, Keith (eds.), *The Legacy of Chrétien de Troyes*, Amsterdam 1987.

- LARANJINHA, Ana Sofia, *L'ironie comme principe structurant chez Chrétien de Troyes*. In: Cahiers de civilisation médiévale. 41e année (n°162), Avril-juin 1998, s. 175-182.
- LE BOSSÉ, Michel, *Les motifs arthuriens d'un chapiteau de l'église Saint-Pierre de Caen*. In: CZIFFRA, G. (dir.), *Les Romans de la Table ronde : la Normandie et l'au delà...*, Condé-sur-Noireau 1987, s. 229-240.
- LECOUTEUX, Claude, *Trpaslíci a elfové ve středověku*, Praha 1998.
- LEFAY-TOURY, Marie-Noëlle, *La tentation du suicide dans le roman français au XIIIe siècle*, Paris 1979.
- LE GOFF, Jacques, *Chrétien de Troyes*. In: TÝŽ (ed.), *Hommes et femmes du Moyen Age*, Paris 2012, s. 192-196.
- LE GOFF, Jacques, *Středověká imaginace*, Praha 2002.
- LE GOFF, Jacques, *Za jiný středověk*, Praha 2005.
- LE GOFF, Jacques, TRUONG, Nicolas, *Tělo ve středověké kultuře*, Praha 2006.
- LE RIDER, Paul, *Le Chevalier dans Le Conte du Graal de Chrétien de Troyes*, Paris 1978.
- LÉVY-STRAUSS, Claude, *De Chrétien de Troyes à Richard Wagner*. In: TÝŽ, *Le regard éloigné*, Paris 1983, s. 301-324.
- LÉVY-STRAUSS, Claude, *Race et histoire*, Paris 1952.
- LÉVY-STRAUSS, Claude, *Strukturální antropologie*, Praha 2006.
- LEVRON, Jacques, *Le chateau fort et la vie au Moyen Age*, Paris 1963.
- LEWIS, Charles Bertram, *Classical Mythology and Arthurian Romance. A Study of the Sources of Crestien de Troyes' "Yvain" and other Arthurian Romances*, Oxford 1932.
- LIVANOS, Christopher, *Trends and Developments in the Byzantine Poetic Tradition*. In: STEPHENSON, Paul (ed.), *The Byzantine World*, London 2010, s. 200-210.
- LOOMIS, Roger Sherman, *Arthurian Tradition and Chrétien de Troyes*. New York 1952.
- MADDOX, Donald, *Structure of Sacring. The Systematic Kingdom in Chrétien's Erec et Enide*. Lexington 1978.
- MADDOX, Donald, *The Awakening: A Key Motif in Chrétien's Romances*. In: PICKENS, R. T. (ed.), *The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes*, Lexington 1983, s. 31-51.
- MAGDALINO, Paul, *Byzantium = Constantinople*. In: JAMES, Liz (ed.), *A Companion to Byzantium*, London 2011, s. 43-54.
- MARTINEAU, *Le nain et le chevalier. Essai sur les nains français du Moyen Age*, Paris 2003.
- MARX, Jean, *La Légende arthurienne et le Graal*, Paris 1952.

- MÉNARD, Philippe, *Chrétien de Troyes et le merveilleux*. In: Europe, revue littéraire mensuelle, No. 642, 60e année, Oct. 1982, s. 53-60.
- MÉNARD, Philippe, *La révélation du nom pour le héros du Conte du Graal*. In: TÝŽ, De Chrétien de Troyes au Tristan en prose. Études sur les romans de la Table Ronde, Genève 1999, s. 61-71.
- MÉNARD, Philippe, *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*, Genève 1969.
- MÉNARD, Philippe, *Les fous dans la société médiévale. Le témoignage de la littérature au XIIe et au XIIIe siècle*. In: Romania 98, 1977, s. 433-459.
- MENEGHETTI, Maria Luisa, « Joie de la Cort » : intégration individuelle et métaphore sociale dans « Erec et Enide ». In: Cahiers de civilisation médiévale. 19e année (n°76), Octobre-décembre 1976, s. 371-379.
- MICHA, Alexandre, *La Tradition manuscrite des romans de Chrétien de Troyes*, Genève 1966.
- MICHA, Alexandre, *Sur les sources de la charrette*. In: Romania, 71, 1950, s. 345-358.
- MICHA, Alexandre, *Temps et conscience chez Chrétien de Troyes*. In: TÝŽ, De la chanson de geste au roman. Études de littérature médiévale offertes par ses amis, élèves et collègues, Genève 1976, s. 115-122.
- MUNDY, John H., *Evropa vrcholného středověku 1150-1300*, Praha 2008.
- MURRAY, Alexander, *Suicide in the Middle Ages*, Vol. II., The Curse on Self-Murderer, Oxford 2007.
- NEJEDLÝ, Martin, „Rád přináším čtenářům něco nového...“. Rozhovor s Michelelem Pastoureauem o středověku plném barev, zamilovaném medvědovi a o právu dělat si bádáním radost. In: Dějiny a současnost 6, Praha 2012, s. 17-20.
- NEJEDLÝ, Martin, *Středověký mýtus o Meluzíně a rodová pověst Lucemburků*, Praha 2007.
- NICHOLS, S., KABLITZ, A., CALHOUN, A. (eds.), *Rethinking the Medieval Senses*, Baltimore 2008.
- NÜNNING, Ansgar (ed.), *Lexikon theorie literatury a kultury*, Brno 2006.
- NYKROG, Per, *Chrétien de Troyes. Romancier discutable*, Genève 1996.
- OLLIER, Marie-Louise, *Lexique et concordance de Chrétien de Troyes d'après la copie de Guiot*, Montréal - Paris 1986.
- OTIS-COEUR, Leah, *Rozkoš a láska. Dějiny partnerských vztahů ve středověku*, Praha 2002.
- PANAGIOTIS, A., A., MORTENSEN, L., B. (eds.), *Medieval Narratives between History and Fiction. From the Center to the Periphery of Europe, c. 1100-1400*, Copenhagen 2012.

- PASTOUREAU, Michel, *L'enracinement du nom. Enquête sur la diffusion des noms des héros arthuriens à la fin du Moyen Age*. In: CZIFFRA, G. (dir.), *Les Romans de la Table ronde : la Normandie et l'au delà...*, Condé-sur-Noireau 1987, s. 73-84.
- PASTOUREAU, Michel, *La vie quotidienne en France et en Angleterre au temps des chevaliers de la Table Ronde (XIIe-XIIIe siècles)*, Paris 1976.
- PAYEN, Jean-Charles, LEGROS, Huguette, *La femme et la nuit, ou recherche sur le thème de l'échange amoureux dans la littérature courtoise*. In: *Mélanges de langue et littérature françaises du moyen-âge offerts à Pierre Jonin*, Sénéfiance No. 7, Aix-en-Provence, Paris 1979, s. 515-525.
- PETRŮ, Eduard, *Vzdálené hlasy. Studie o starší české literatuře*, Olomouc 1996.
- PHILIPOT, Emmanuel, *Un épisode d'Erec et Énide : La joie de la cour. – Mabon l'enchanteur*. In: *Romania*, 25, 1896, s., 258-294.
- PLANCHE, Alice, *Comme le pin est plus beau que le charme...* In: TÁŽ, *Des plantes, des bêtes et des couleurs*, Orléans 1998, s. 79-98.
- POKORNÝ, Jindřich (ed. a přel.), *Parzival. Wolfram von Eschenbach*, Praha 2000.
- POIRION, Daniel, *Du sang sur la neige : Nature et fonction de l'image dans le Conte du Graal*. In: HÜE, Denis (ed.), *La Polyphonie du Graal*, Orléans 1998, s. 89-106.
- PUTTER, Ad, *Knights and Clerics at the Court of Champagne: Chrétien de Troyes' Romances in Context*. In: CHURCH, S., HARVEY, R. (eds.), *Medieval Knighthood V*, Papers from the sixth Strawberry Hill Conference 1994, Woodbridge 1995, s. 243-266.
- RIBARD, Jacques, *La symbolique du nom dans Le Conte du Graal*. In: HÜE, Denis (ed.), *La Polyphonie du Graal*, Orléans 1998, s. 119-131.
- RIBARD, Jacques, *Chrétien de Troyes, Le chevalier de la charrette, Essai d'une interprétation symbolique*, Paris 1972.
- RIDER, Jeff, *The Perpetual Enigma of Chrétien's Grail Episode*. In: *Arthuriana*. Vol. 8, No. 1, *The Grail and The Quest* (spring 1998), s. 6-21.
- RIDER, Jeff, „Wild Oats“: *The Parable of the Sower in the Prologue to Chrétien de Troyes' Conte du Graal*. In: CHASE, C. J., GRIMBERT, J. T., *Philologies old and new : Essays in honor of Peter Florian Dembowski*, Princeton 2001, s. 251-266.
- ROBERTSON, Jr., D. W., *Chrétien's Cligés and the Ovidian Spirit*. In: *Comparative Literature*, Vol. 7, No. 1 (Winter, 1955), s. 32-42.
- ROSSIAUD, Jacques, *Sexualités au Moyen Age*, Paris 2012.
- RUCK, E. H., *An Index of themes and Motifs in Twelfth-century French Arthurian Poetry*. Cambridge 1991.

- SANTUCCI, Monique, *La folie dans Le chevalier au lion*. In: Chrétien de Troyes, *Le chevalier au lion : Approches d'un chef d'oeuvre*, Paris 1988, s. 153-172.
- SCHMITT, Jean-Claude, *L'anthropologie historique de l'Occident médiéval. Un parcours*. In : L'Atelier du Centre de recherches historiques [En ligne], 06 | 2010, mis en ligne le 19 juin 2010, <http://acrh.revues.org/1926>, 16. 4. 2013.
- SCHMITT, Jean-Claude, *Le suicide au Moyen Âge*. In: Annales. 31e an., N. 1, 1976, s. 3-28.
- SCHMOLKE-HASSELMANN, Beate, *The Evolution of Arthurian Romance. The Verse Tradition from Chrétien to Froissart*, Cambridge 1998.
- SIGAL, Pierre-André, *Les coups et blessures reçus par le combattant à cheval en Occident aux XIIe et XIIIe siècles*. In: Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 18e congrès, Montpellier 1987, s. 171-183.
- STANESCO, Michel, *D'Armes et d'amours. Études de littérature arthurienne*, Orléans 2009.
- STERCAL, Claudio, *Bernard de Clairvaux. Intelligence et Amour*, Paris 1998.
- SZKILNIK, Michel, *Perceval ou Le Roman du Graal de Chrétien de Troyes*, Paris 1998.
- THOMAS, Alfred, *König Artus und seine Tafelrunde in der Kultur des mittelalterlichen Böhmen*. In: Deutsche Literatur des Mittelalters in Böhmen und über Böhmen : Vorträge der internationalen Tagung, České Budějovice, 8. bis 11. September 1999, Wien 2001, s. 115-124.
- TOPSFIELD, L. T., *Chrétien de Troyes. A Study of the Arthurian Romances*, Cambridge 1981.
- TŘEŠTÍK, Dušan, *Dějiny ve věku nejistot*. In: KLÁPŠTĚ, J., PEŠKOVÁ, E., ŽEMLIČKA, J. (eds.), *Dějiny ve věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 23-44.
- UITTI, Karl D., FREEMAN, Michelle A., *Chrétien de Troyes Revisited*, New York 1995.
- VALETTE, J.-R., *Miracle et merveille dans les proses du Graal*. In: GINGRAS, F. (ed.), "Furent les merveilles prueves et les aventures truvees" : hommage à Francis Dubost. Paris 2005, s. 673-696.
- VERDON Jean, *Dormir au Moyen Âge*. In: Revue belge de philologie et d'histoire. Tome 72 fasc. 4, 1994. Histoire médiévale, moderne et contemporaine - Middeleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis, s. 749-759.
- VERGER, Jacques, *La renaissance du XIIIe siècle*, Paris 1999.
- VIAL, Guy, *Le Conte du Graal. Sens et unité*, Genève 1987.
- VIDMANOVÁ, Anežka, *Středověká latinská literatura*. In: SPUNAR, Pavel a kol., *Kultura středověku*, Praha 1995, s. 115-133.

- VOISSET, Georges M., *Ici, ailleurs, au delà. Topographie du réel et de l'irréel dans le „Chevalier au lion“*. In: Mélanges de langue et littérature françaises du moyen-âge offerts à Pierre Jonin, Sénéfiance No. 7, Aix-en-Provence, Paris 1979, s. 703-715.
- WALTER, Philippe, *Canicule. Essai de mythologie sur Yvain de Chrétien de Troyes*, Paris 1988.
- WALTER, Philippe, *Chrétien de Troyes*, Paris 1997.
- WALTER, Philippe, *La Fée Mélusine, le serpent et l'oiseau*, Paris 2008.
- WALTER, Philippe, *Temps romanesque et temps mythique : éléments pour une recherche*. In: Chrétien de Troyes, *Le chevalier au lion : Approches d'un chef d'oeuvre*, Paris 1988, s. 195-217.
- WHITE, Sarah Melhado, *Lancelot's Beds : Styles of Courtly Intimacy*. In: PICKENS, R. T. (ed.), *The Sower and his Seed. Essays on Chrétien de Troyes*. Lexington 1983, s. 116-126.
- WITTIG, Joseph S., *The Aeneas-Dido Allusion in Chrétien's Erec et Enide*. In: *Comparative Literature*, Vol. 22, No. 3 (Summer, 1970), s. 237-253.
- WOLEDGE, B., *Bons vavasseurs et mauvais sénéchaux*. In: Mélanges offerts à Rita Lejeune. Vol. II. Gembloux 1969, s. 1263-1277.
- WOLFZETTEL, Friedrich (ed.), *Arthurian romance and gender*, Amsterdam - Atlanta 1995.
- ZADDY, Z. P., *Chrétien Studies. Problems of Form and Meaning in Erec, Yvain, Cligès and the Charrete*, Glasgow 1973.
- ZADDY, Z. P., *The courtly ethic in Chrétien de Troyes*. In: *Papers from the third Strawberry Hill Conference 1986*, Woodbridge 1988, s. 159-180.
- ZINK, Michel, *Chrétien et ses contemporains*. In: LACY, N., KELLY, D., BUSBY, K., *The Legacy of Chrétien de Troyes*, Amsterdam 1987, s. 5-32.
- ZINK, Michel, *Introduction à la littérature française du Moyen Age*, Nancy 1993.
- ZINK, Michel, *Nature et Perceval*. In: VOICU, M., VLADULESCU, V. (eds.), *La chevalerie du moyen âge à nos jours : mélanges offerts à Michel Stanesco*, Bucuresti 2003, s. 69-81.
- ZUMTHOR, Paul, *Essai de poétique médiévale*, Paris 1972.